

ՀՐԱԶ ԲԱՐԹԻԿՅԱՆ

ԱՐԱՏՈՍ ՍՈԼԱՑՈՒ ԵՎ ՊՈՂՈՍ ԱՂԵՔՍԱՆԴՐԱՑՈՒ
ԱՍՏՂԱԲԱՇԽԱԿԱՆ ԵՐԿԵՐԻ
ՀԻՆ ՀԱՅԵՐԵՆ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

Դժվար է գերազնահատել հունական հին և միջնադարյան գրականության հուշարձանների հայերեն հին թարգմանությունների արժեքը, և այդ, ոչ միայն հայոց լեզվի ու գրականության, այլև հենց դրանց հունարեն բնագրերի ուսումնասիրության տեսակետից: Հարցն այն է, որ տվյալ թարգմանությունները, որպես կանոն, կատարված են վաղ միջնադարում, ավելի հին ժամանակներում արտագրված հունարեն բնագրերից. ուստի ավելի հին են, քան մեզ հասած հունարեն ձևագրերը: Այդ իսկ պատճառով հայերեն թարգմանությունները երբեմն հնարավորություն են ընձեռում սրբագրելու, հասկանալու և իմաստավորելու հունարեն բնագրերի առանձին աղճատված ու մտթ տեղեր:

Միջնադարյան հայ թարգմանիչներն իրենց գլխավոր ուշադրությունը բեկում էին հունական միջնադարյան (բրիտանական) գրական երկերի վրա, առաջին հերթին այդ երկերն էին թարգմանում, ունենալով որոշակի նպատակ: «Թարգմանությունների մեծ մասը,— գրում է Ս. Տեր-Ներսեսյանը,— կատարվել է որոշակի նպատակով, այն է՝ պայքարի միջոցներ ընտրել... կրոնական պրոպագանդայի համար»: «Հայերը,— շարունակում է անվանի գիտնականը,— հետամուտ են եղել այնպիսի աշխատությունների (թարգմանություններ), որոնք կարող էին հարստացնել կրոնական և մտավոր գանձարանը»¹:

Գ. Զարբհանալյանը իր «Հայերեն թարգմանությունը նախնեաց» երկում հիշում է շուրջ յոթանասուն հույն և բյուզանդացի հեղինակի անուն, որոնց երկերը միջնադարում թարգմանվել են հայերեն: Նրանց բացարձակ մեծամասնությունը վաղ միջնադարին է վերաբերում: Հին հունական (անտիկ) գրականությունն այդ ցանկում փոքր տեղ է գրավում (վարք Աղեքսանդրի, Ասկլեպիադես, Արիստոտել, Գիոնիսիոս Թրակացի, Եվկլիդես, Նեմեսիոս, Ողիմպիանոս, Պղատոն, Պորփյուր և այլն): Գ. Զարբհանալյանի գրքի լույս ընծայումից հետո հայտնաբերվեցին անտիկ շրջանի հույն հեղինակների մի քանի այլ երկերի հին հայերեն թարգմանություններ²: Բայց որոշ տվյալներ կան հավաստելու, որ աշխարհի տարբեր երկրների գրագարաններում ու մա-

¹ Ս. Տեր-Ներսեսյան, Բյուզանդիա և Հայաստան, «Պատմա-բանասիրական Հանդես», № 1, 1970, էջ 160:

² Հ. Մանեղյան, Թեոփեայ Յազգոս ճարտասանական կրթությանց, Երևան, 1938: Նույնի՝ Հերմեայ Եռամեծի առ Ասկլեպիոս սահմանանք: «Բանբեր Մատենադարանի», հտ. 3, 1956: Լ. Խաչիկյան, Չենոնի «Յազգոս բնութեան» երկի հայկական թարգմանությունը: Գիտական նյութերի ժողովածու, № 2, 1950: «Անանուն մեկնություն «Մատրոպոլիտանցն» Արիստոտելի»: Հանճավար բնագիրը Ս. Պ. Լալաֆալյանի և Վ. Կ. Չալոյանի, առաջարանը և խմբագրությունը Վ. Կ. Չալոյանի, թարգմանությունը գրաբարից ուսերեն Ս. Ս. Արեշտալյանի, Երևան, 1961: Պ. Անանյան, Ետիքիոս Կ. Պոլսոյ պատրիարքին կորսուած և անտիպ մեկ գրությունը: „Armeniaca“. Mélanges d'Etudes Arméniennes, Venise, 1969, էջ 316—354:

սոննադարաններում պահվող հայերեն ձեռագրերի մեջ դեռևս հնարավոր է հայտնաբերել մինչ այժմ անհայտ կամ ուրիշ հեղինակների (հատկապես Անանիա Շիրակացուն) վերագրված հունարեն երկերի հայերեն թարգմանություններ:

Անանիա Շիրակացին փրավամբ համարվում է միջնադարյան Հայաստանի խոշորագույն մտածողներից մեկը՝ հատկապես ճշգրիտ գիտությունների առարկերում: Նա այդ համարումն ունեցել է դեռևս միջնադարում և պատահական չէ, որ միջնադարի հայ որոշ մատենագիրներ ու գրիչներ հայերեն լեզվով առկա գիտական որևէ բնագիր առանց վարանելու վերագրել են նրան՝ քնդորինակելով այն ժողովածուներում, որոնց մեջ գետեղված են Անանիա Շիրակացու գործերը: Այդ համարումն այնքան ուժեղ է եղել, որ սովորույթի աժով անցել է ժամանակակից հետազոտողներին:

Անանիա Շիրակացու գիտական ժառանգության հավաքման ու հրատարակման գծով զգալի աշխատանք արդեն կատարված է (մենք նկատի ունենք հատկապես Ա. Աբրահամյանի երկարամյա բանասիրական աշխատանքը և հրատարակած ձեռագրական նյութերը): Սակայն այդ մեծ ժառանգության գիտական ուսումնասիրության գործի հետագա հաջողության համար, առաջին հերթին, անհրաժեշտ է սահմանազատել փսկապես Անանիա Շիրակացուն պատկանող գործերը սխալմամբ նրան վերագրվածներից: Եթե այդ գործը պատշաճ գիտական մակարդակով շիրականացվի, ապա անհնարին կլինի բացահայտել միջնադարյան նշանավոր այդ գիտնականի ժառանգության իրական նշանակությունը հետ վապված կարևորագույն շատ փնդիրներ: Քերենք մեկ օրինակ: Ի՞նչ բնորոշում կարելի է տալ մի գիտնականի, որը քննության առնելով կենդանատեսակները (զոոֆակը) քաղղեացիների «Մենդարանություն» (ասել է՝ աստղահամայություն, «սուտ գուշակութեան յօրէ և ի հանգամանաց ծննդեան ուրուք»)՝ հետևողությամբ գրում է. «Առիժն, յորում են աստեղք տասն, եթէ տեսանիցես զնոսա միածողով, գիտեա թէ թագաւորք ելանեն, և մի [ի]նոցանէն կորընչի: Եւ եթէ տեսանիցես զճանգն արիւնագոյն՝ գիտեա թէ ինքն կորնչի, զաւրքն ապրին. և արեգակն ի տարւոջն երեք անգամ խաւարի»³: Ամեն մեկս առանց վարանելու նրան աստղագուշակ կհամարեինք, այսինքն գիտության հետ առնչություն չունեցող անձնավորություն: Սակայն վերորերյալի կապակցությամբ նույն Անանիա Շիրակացին գրում է. «Բայց մեզ չէ ինչ դանդաղելի երկուրդել զանհամ պատմութիւնս նոցա»⁴, այսինքն քաղղեացիների և նրանց հետևողների:

Ընթերցողն ընկնում է տարակուսանքի մեջ: Այս երկու մտքերը նույն մարդուն են վերագրված և լույս ընծայված որպես Անանիա Շիրակացու գրչին պատկանող գործեր: Քանի որ միևնույն մարդը չէր կարող այս երկու հակոտնեյա մտքերը որդեգրել, ուստի մնում է բանասիրական մանրակրկիտ աշխատանք կատարելով պարզել, թե իրականում այդ երկու բնագրերից որն է պատկանում Անանիա Շիրակացուն և որն է սխալմամբ վերագրվել նրան միջնադարյան գրիչների կամ արդի ուսումնասիրողների կողմից:

Անանիա Շիրակացուն անհարազատ երկերի լույս աշխարհ հանելու գործն

³ Նոր բողոքի Հայկազեան լեզուի, հտ. Ա, էջ 1021:

⁴ Ա. Աբրահամյան, Անանիա Շիրակացու մատենագրությունը, Երևան, 1944, էջ 331—332:

⁵ Անանիա Շիրակացի, Տիեզերագիտություն և տոմար, աշխատասիրությամբ Ա. Աբրահամյանի, Երևան, 1940, էջ 24: Հմմտ. նույն տեղում, էջ 27:

արդեն սկսված է⁶։ Շարունակելով այդ աշխատանքը, սույն հոդվածում կանց կառնենք հին հույն հեղինակների երկու փոքրածավալ երկերի հին հայերեն թարգմանությունների վրա, որոնց հեղինակը (կամ թարգմանիչը) Անանիա Շիրակացին է համարվել։

1

ՅԱՂԱԳՍ ՄԻԱՒՈՐ ԳՆԴԻՆ, ԱՐԱՏՈՍԷ

Արատոս Սուլացին (315—240 թթ. մ. թ. ա.) հին Հունաստանի նշանավոր գիտնական-բանաստեղծներից է⁷։ Նրա բազմաթիվ երկերից բնագրով պահպանվել է միայն մեկը, 1154 հեքսամետր տողից բաղկացած *Փառնոս* և *Տուսուրեչ* պոեմը։ Այն բաժանվում է երկու մասի։ Առաջինում (1—732-րդ տող) քննության են առնվում երկնային երևույթները, երկրորդում՝ մանրամասն խոսվում է եղանակը կանխագուշակելու նշանների մասին։

Անտիկ շրջանում Արատոսը այնքան բարձր է գնահատվել, որ խնդրո առարկա պոեմը հոսմայեցիները մի քանի անգամ թարգմանել են լատիներեն, իսկ թարգմանիչներն են այնպիսի նշանավոր դեմքեր, ինչպիսիք են Կիկերոնը, կեսար Գերմանիկոսը և Ռուֆոս Ֆեստոս Ավիենոսը։ Բայց պարզվում է, որ հոսմայեցիներից բացի, Արատոսին շատ բարձր են գնահատել նաև հայերը, դեռ վաղ միջնադարում թարգմանելով նրա մի քանի աշխատությունները, նկատի ունենալով, հարկավ, նրանց զործնական արժեքն ու նշանակությունը։ Դրանցից է նրա վերոհիշյալ պոեմի երկրորդ մասը՝ եղանակը կանխագուշակող նշանների մասին բաժինը⁸, որ մեզ է հասել «Յաղագս ամպոց և նշանաց» խորագրով, որպես Անանիա Շիրակացու հեղինակություն։

Դեռևս Գ. Տեր-Մկրտչյանը, այդ երկի հեղինակին անձանոթ, իրավացիորեն ընդգծում էր, թե «բովանդակության կողմից այս փոքրիկ գրությունը զլխովին տարբերվում է մեր տոմարագիտական-աստղաբաշխական, աստղագիտական մատենագրության մեջ եղած բազմաթիվ նման գրվածքներից։ Մա մի դուռ գիտնական գրվածք է, բոլորովին ազատ աստղագիտական-ախտարական տարրից։ Միմիայն բնական-բնագիտական բացատրություններ և մեկնություններ են տրված նշաններին։ Եվ այս մի շատ բացառիկ երևույթ է, գրեթե յուր տեսակի մեջ միակը, մեր հին մատենագիտության մեջ»⁹։

Բայց դա միակը չէր։ Բացի այս աշխատությունից, միջնադարում հայերեն է թարգմանվել Արատոսի մի այլ երկ ևս, որ հայերեն ձևագրերում հանդես է գալիս գարձյալ Անանիա Շիրակացու աշխատությունների շարքում։ Այն կրում է «Յաղագս միաուր գնդին, Արատոսէ» խորագիրը և ցարդ անտիպ է, թեև հայտնի էր դեռևս «Նոր բառգիրք Հայկազեան լեզուի» աշխատության հեղինակներին¹⁰։

⁶ Տե՛ս, օրինակ, Հ. Մ. Բարթիկյան, Արատոս Սուլացու *Տուսուրեչ* կամ *Սոսուրեչ* աշխատության հին հայերեն թարգմանությունը («Բանբեր Մատենադարանի», գիրք 7, 1964, էջ 331—364, Շիրակացուն վերագրված «Յաղագս ամպոց և նշանաց» երկի մասին)։ Նույնի. Անանիա Շիրակացուն վերագրվող «Մամանակագրության» և նրա բանաբաղի հարցի շուրջը («Բանբեր Մատենադարանի», գիրք 8, 1967, էջ 57—76)։

⁷ Արատոսի կենսագրություն և նրա մատենագիտության մասին տես. J. Martin, Histoire du texte des Phénomènes d'Aratos, Paris, 1956. Նաև՝ Հ. Բարթիկյան, Արատոս Սուլացու *Տուսուրեչ* կամ *Սոսուրեչ* աշխատության հին հայերեն թարգմանությունը։

⁸ Նույն տեղում։

⁹ Գ. Տեր-Մկրտչյան, Անանիա Շիրակացի, Ա. «Արարատ», 1896, փետրվար, էջ 99։

¹⁰ Տե՛ս «արդակեմ», «արտակետոս», «նապազեմ», «յուշախագաց», «բոցակերպ» բառերը։

Արատոսի հիշյալ գործի հայերեն թարգմանությունը (ամենայն հավանականությամբ՝ թերի) գտնվում է վենետիկի Մխիթարյանների մատենադարանի № 236 ձեռագրում: Այդ երկի մի այլ ընդօրինակություն հայտնաբերել է ակադ. Լ. Ս. Խաչիկյանը Ադրբեջանական ՄՍՀ ԳԱ ձեռագրական ֆոնդի № 5030 (3) ձեռագրում, որը, ինչպես և վենետիկի ընդօրինակություն լուսանկարները նա սիրով տրամադրել է մեզ հրատարակության: Մեր հաճելի պարտքն ենք համարում հայտնել նրան խորին շնորհակալություն:

Առաջինը Գ. Զարբհանալյանն էր, որ ելնելով ձեռագրերում տվյալ երկի կրած խորագրից այն համարից Արատոսի գործի թարգմանություն և իր աշխատության մեջ նրան նվիրից ընդամենը մեկ նախադասություն. «Արատոս. Յաղագս միաւորութեան¹¹ գնդին. (աստեղաբաշխական բանք առ Շիրակացւոյն)»²:

Հին հույները երկինքը պատկերացնում էին որպես գունդ, որի վրա էին տեղադրում երկնային լուսատուները, մոլորակներն ու համաստեղությունները: Հին աշխարհում կազմվել են բազմաթիվ այսպես կոչված «Արատոսյան գնդեր», հայտնի չէ, թե ո՞ր ժամանակվանից սկսյալ¹³: Այդ մասին է վկայում VII դարի բյուզանդական դիփնակաձև («մեխանիկոս») Լեոնտիոսը իր «Արատոսյան գնդի պատրաստման մասին» երկում (Περὶ κατασκευῆς Ἀρατείας σφαιρας)¹⁴: Նրա ասելով այդ գնդերը հորինվեցին Արատոսին ավելի ճիշտ հասկանալու համար, դրա համար էլ նրա անունն են կրում (ἐπενοήθησαν μὲν αἱ τοιαῦται σφαῖραι πρὸς τὸ νοεῖν σαφῶς τὸν Ἄρατον (διὸ δὴ καὶ παρωνύμιος ἀπ' αὐτοῦ λέγονται)¹⁵: Լեոնտիոսի ասելով «պատրաստվող այդ գունդը թեև ճշմարտությունը կապարյալ իմանալու համար ամենեին էլ պիտանի չէ, բայց միանգամայն օգտակար է Արատոսի ասածները հասկանալու համար» (ὥστε καὶ ἡ κατασκευαζομένη σφαῖρα πρὸς μὲν ἀκρι[το]ν ἀλήθειαν οὐδαμῶς, πρὸς δὲ κατάληψιν τῶν Ἀρατείων καὶ πάνυ χρήσιμος)¹⁶: Ինչպես ընթերցողը կուհում է, խոսքը երկնային պարզ մի գլոբուսի մասին է (Կիկերոնի ասելով՝ sphaera solida): Նման գլոբուս ունի և Պտղոմեոսը, որն, ինչպես ցույց են տալիս անտիկ շրջանի մեկնիչները, ավելի ստույգ է, քան Արատոսյանը՝ կենդանատեսակների տեղադրման առումով¹⁷: Կիկերոնի վկայությամբ նման գունդ (գլոբուս) պատրաստել էր դեռևս Եվզոբոսս Կնիդացին (408—356 թթ. մ. թ. ա.), որի գլուտը սկիզբ է առնում Թալես Միլետացուց¹⁸: Արատոսյան գնդի մասին պատկերացում է տալիս վերոհիշյալ Լեոնտիոսը. «Արատոսյան գունդը,— գրում է նա,— պետք է պատրաստել այնպես, որպեսզի նրա վրա տեղադրված կենդանատեսակների դիրքը իրար նկատմամբ, գնդի վրա գծվող շրջանների, ինչպես և կենդանակերպի (զոոֆիակի) ծագող մասերի նկատմամբ լինի Արատոսի ասածների համաձայն»¹⁹:

Ինչպես վերևում ասացինք, հայերեն թարգմանությամբ պահպանված և

¹¹ Երկու գրագրերում էլ կարդացվում է՝ «միաւոր»: Բարձի գրագրում «միաւոր» բառից հետո կա մի հասկանալի, բայց չնշված բառ:

¹² Գ. Զարբհանալյան, հիշ. աշխ., էջ 318:

¹³ J. Martin, Histoire du texte des Phénomènes d'Aratos, p. 31.

¹⁴ S. E. Maas, Commentariorum in Aratum reliquiae, Berolini, 1898, p. 561—567.

¹⁵ E. Mass, հիշ. աշխ., էջ 561:

¹⁶ Նույն տեղում, էջ 562:

¹⁷ E. Maas, հիշ. աշխ., էջ 562; J. Martin, հիշ. աշխ., էջ 250—253:

¹⁸ J. Martin, հիշ. աշխ., էջ 32:

¹⁹ E. Maas, հիշ. աշխ., էջ 561:

Արատոսի անունը կրող այս աշխատության հունարեն բնագիրը կորած է²⁰։ Արատոսի շպահականված աշխատությունների շարքում անտիկ շրջանի հեղինակները հիշում են և Κωνών վերնագիրը կրող մի երկ²¹, որտեղ խոսվում է երկնային գնդի մասին²²։ Հնարավոր է, որ «Յաղագս միաւոր գնդին» խորագիրը կրող աշխատությունը Արատոս Սուլացու հունարեն բնագրով շպահականված երկի թարգմանությունը լինի, թեև բացառված չէ, որ մեզ հասած հայերեն փոքրիկ բնագիրը ոչ թե ուղղակի Արատոսի աշխատությունն է, այլ ավելի ուշ շրջանի մի այլ հույն հեղինակի վերաշարադրությունը։ Հայանի է, օրինակ, վերոհիշյալ Լեոնտիոսի «Արատոսյան գնդի սպարապետ մասին» երկը, ինչպես և նույն հեղինակի մասամբ սահականված աշխատությունը «Կենդանակերպի շրջանի մասին» (Περὶ ζωδαιωνώνων), որոնք ինչ-որ չափով նման են «Յաղագս միաւոր գնդին» աշխատությանը։ Հայերեն թարգմանության մեջ նկատելի է նաև քրիստոնյա հայ թարգմանչի աշխատանքը (այնտեղ հանդիպում ենք այսպիսի մի նախադասություն. «Իսկ այս գինը որ հեքանոսական անուանքդ՝ զաստեղաց խուպս կոչեն»)։

Ստորև տալիս ենք Արատոսի «Յաղագս միաւոր գնդին» աշխատության հին հայերեն թարգմանությունը ըստ Բաքվի ձեռագրական ֆոնդի ձեռագրի։ Տողատակում տրվում են տվյալ երկի Վենետիկի Մխիթարյանների Մատենադարանում պահվող ձեռագրի տարբնթերցվածքները։

ՅԱՂԱԳՍ ՄԻԱՒՈՐ ԳՆԴԻՆ, ԱՐԱՏՈՍԷ:

Կենդանագիր մշտակայիցն առեղ շրջագայի, ճշմարիտ զկերպն
 152բ ցուցանէ յուշախաղաց և փոթաթուող¹։ Եւ զ[ը]նթացողսն² գիւրն արդակեալ ըստ իւրում բնութեան³ որակադրէ իբր յանդս իմն ահաւորս։ Եթէ ի վերոյ դիտեսցես ըստ մասին Եռակարգեան⁴ բաղկանալ, եթէ ի կողմանէ՝ զհակարաշն, եթէ ի ներքոյ՝ ստոյգն բաղմակերպ յոգնապատիւ իշխանակաւին։ Ելանել համարեալ բնութիւն դիրք և ձանձիւք⁵ և առ այլսն ըստ շափոյ ստորիջի պակասումն ըստ մանեակ⁶, և անդր նուագեալ բերջի⁷ ասել։

Խոյ հպեալ Եռանգիւնոյ անջրպետ միջագէտին⁸ յարտակ (Կ)Ետոսի⁹ Յուլ հպեալ Պեռսեաի¹⁰ անջրպետ միջագիտի արդակ միջոյ ճապատողի։ Եկաւոր հպեալ Ենիոբայ¹¹, անջրպետ միջակի արդակ Բոտա¹²
 151ա և Նապասաակի։ Խեցգետինն¹³ անմիջակաւ անջրպետել¹⁴ միջակիտի արդակ գլխոյ Վիշապին երկրորդի¹⁵։ Առիւծն¹⁶ անմիջակաւ անջրպետեալ միջակիտի արդակ (Կ)ոնքին¹⁷ և միջոյ Վիշապին երկրորդի։ Կոյսն անմիջակաւ անջրպետեալ միջակիտի արդակ Ագաւուն և ստան Վիշապին։

20 Հայերեն թարգմանության մեջ շոշափված հարցերին Արատոսը անդրադարձել է նաև իր Փαινոմենա պոեմի 462—558 և 559—732 տողերում, որտեղ խոսվում է երկրագնդի շրջանների, ինչպես և աստղերի ծագման ու մայր մանելու մասին։

21 E. Maas, հիշ. աշխ., էջ 42—43, 46; J. Martin, հիշ. աշխ., էջ 281։

22 Δρονδακη, Μεγαλη Ἑλληνηκη Ἐγκυκλοπαιδεια, τόμ. Ε', σελ. 335։

1) Վ. փոթաթուող։ 2) Վ. բնթացող։ 3) Վ. բնութեամբն, 4) Վ. եռակարգեան։ 5) Վ. ձանձիւք։ 6) Վ. մանեակ։ 7) բերջի։ 8) Վ. միջակիտին։ 9) Բ. յարդակետոսի, Վ. արտակետոսի։ 10) Ճիշտը՝ Պերսեաի։ Երկու գրչագրերում էլ՝ Պերսեաի։ 11) Վ. Ենի (բառը կիսատ է թողնելով)։ 12) Երկու գրչագրերում էլ սխալմամբ՝ Բոտա։ 13) Վ. խեցգետին։ 14) Վ. անջրպետեալ։ 15) Վ. ավելացնում է՝ «և Շանն»։ 16) Վ. Առիւծ։ 17) բնագրում՝ արտակոնքին, Վ. արդակ կոնքին։ 18) Վ. առգնէ (բառը կիսատ է թողնված)։

երկրորդի և Առզոնէոսի¹⁸; Բայց ոմանք ասեն զԱռզոնէոս¹⁹ հաշտեալ
 Առջոյն Մեծի ընդ միջոց Խեցգետին և Առիծոյ : Կշիւ²¹ : Հպեալ Ռոխ-
 նի²² անջրպետ միջակիտի արդակ²³ Քերոնի²⁴ : Կարին Հպեալ վիշապա-
 դօտոյն Եփիոփայ և նա Հպեալ Պսակին և Տարածելոյն և Առկառուայ,
 անջրպետեալ միջակիտին արտակ Բոցակերպին և Թիւանոնի: Ազեղ-
 նաւոր Հպե[ա]լ Արծիւոյն²⁵ և նա Հպեալ է Իւոնի²⁶, անջրպետ միջա-
 կիտի: || Այծեղջերն Հպեալ Գլֆինի² և նա Հպեալ Սագին, անջրպետ մի-
 ջակիտի արդակ Կարդածկան²⁸; Ջրնոսն Հպեալ Պիղատոսի²⁹ և նա Հպեալ
 Կեփուսի³⁰ անջրպետ միջակիտի արդակ միջոյ վիշապին Մեծի: Չկունֆ
 Հպեալ Անդրումիդայ և նա Հպեալ Կասիպայ³¹ անջրպետ միջակիտի
 [արտակ տրտանն Կիւ...: Եւ հաղորդք միջակիտի]³² Արջֆն Մեծ և Փոֆե
 և Վիշապն Մեծ, և հաղորդ սուղականին Ենզոնիաս³³ և Գաճար, և
 Զուկն Մեծ հանդերձ հնկիւք³⁴ երևելաւք³⁵ աստեղօքն հայեցելովք³⁶ ի
 յինքն: Եւ ոմանք ասեն զխուպս³⁷ սոցա ոչ առկայունս, այլ շարժունս³⁸
 լինել, բայց ամա³⁹ ձիքս: Իսկ այս զինչ որ հեթանոսական⁴⁰ անուանք՝
 զաստեղաց խուպս⁴¹ կոչեն: Եթէ ոչ հարկաւորութիւն անմարդ⁴² այ-
 լազդ⁴³ այտարարութեան⁴⁴ որպէս⁴⁵ առաջագոյն⁴⁶ հարի⁴⁷ ի նամակի: Եւ
 այս ինչ որ պծոցոյ զնդին արտաքոյ նշանակեմք օրինակ և այս ոչ ի
 գնդի, այլ ի միադէպ բոլորի և անմարթ է, զի ոչ պատշաճի: Վասն
 որոյ և երիս || առ անձն զատուցի բոլոր: Իսկ եթէ ի գունդաւորի, մարթ
 է կերպարագործեալ միաւորում: Բայց ի պարագայիցն, զոր հարկաւորի
 յինքեան խորհրդով իբրև ի տեսութենէ միշտ առնթեր բերելով հպա-
 տրութեամբ յիրաքանչիւր խմայից, ըստ գնդին շրջանակաց, ըստ ար-
 նակ(°) իւրաքանչիւր շարժմանց զթիւ համարել խառնելով զանց իւր զաս-
 տեղատանցն առանձնակութիւնսն, որպէս և ի բոլորիդ կա տպաւո-
 րեալ:

«Յաղագս միաւոր գնդին» երկում հանդիպող աստղերի,
 համաստեղությունների, կենդանատեսակների անունները և նրանց
 համապատասխան հունարեն անվանումները:

Ազոաւ — Κόραξ	Բոցակերպ — Σείριος (?)
Առզոնէոս (Արզոննիոս) — 'Αρζώ (?)	Դանոք ('Դանակ°) — Δανάη
Առկառուայ (սևո.) — 'Αρχαυόρος	Գլֆին — Δελφίς
Անդրումեղայ - 'Ανδρόμεδα	Ենզոնիաս — 'Ενζονάσι
Բոտաւ (սևո.) — Βώτας	Ենիոքայ (սևո.) — 'Ηνίοχος

19) Բ. զարդոննիոս, Վ. զարդոնն (բառը կիսատ է թողնված): 20) Վ. ընդ (բառը կիսատ է թող-
 նված) Խեցգետնոյ և Առիծի: 21) Վ. Կշիւ: 22) Բ. ոսիոնի, Վ. ոսիոնի: 23) Բ. արդակք: 24) Վ.
 Քիրոնի: 26) Վ. էիւոն: 27) Վ. գլֆինի: 28) Վ. կարդածկանն: 29) Վ. Պիղատոսի: 30) Վ. Կեփուսի
 (շիշտը՝ Կեփուսի): 31) Վ. Քասիոպեայ (ճիշտը՝ Կասիոպեայ): 32) Փակագծերի մեջ
 տեղաված բառերը բնագրում բացակայում են: Վերականգնված են Վենետիկի գրչադրի
 հիման վրա, ընդ որում «արտանն»-ից հետո եկող բառը (զուցն անունը) կիսատ է թողնված:
 33) Վ. Ենզոնի (անունը կիսատ է թողնված): 34) Վ. հնկիւք: 35) Վ. երևելաւք: 36) Վ. հպե-
 ցելովք: 37) Վ. զխուպս: 38) Վ. շարժմունս: 39) Վ. յամս: 40) Վ. հեթանոսակ (բառը կիսատ
 է թողնված): 41) Վ. բացակայում է «խուպս» բառը, որի տեղում թողնված է պարագ պարա-
 ծութիւն, իսկ հաղորդ՝ «կոչեն» բառի փոխարեն գրված է «սակ ոչ են»: 42) Վ. անմարթ:
 43) Վ. չիք «ազդ» բառը: 44) Վ. յայտարարութեան: 45) Վ. չիք «որպէս» բառը, որի տեղ պա-
 րագ տեղ է թողնված: 46) Վ. յառաջագոյն 47) Վ. չիք «հարի» բառը, որի տեղ պարագ տեղ
 է թողնված:

Եփեսոս (սևո.) — Ὀφεισῆος

Թիւսեաթոն — Θυστήριον

Իւսոն — ?

Կասիպայ (սևո.) — Κασιόπεια

Կարդածուկն — Χείρας (?)

Կետոս — Κήτος

Կեփուս — Κηφούς

Ճապատող — Ὀφεί

Նապատակ — Λαγώς

Շուն — Κύων

Ոսթոն — Ὀρείων

Պերսես — Περσείος

Պիդատոս — Πυδατίων

Պսակ — Σπέφαιος

Սագ — Κύκνος (?)

Վիշապ — Δράκων

Քիրոն — Χείρων

2

ՊԱՒՂՈՍԻ ԱՂԵՔՍԱՆԴՐԱՑԻՈՅ ԵՍԵՆՐԳԱՆ
Ի ԵՆՐՔՍԱՆՈՒԹԵՆԷ

Քերտվրե Պատկանյանն իր «Անանիա Շիրակունույ մնացորդը քանից»¹ գրքում հրատարակել է և մի երկ, որ կրում է հետևյալ խորագիրը. «Պաւղոսի Աղեքսանդրացույ նախերգան ի ներքսածութենէ յոյժ»: Բովանդակութիւնը աստղաբաշխական մի նյութ է, նվիրված կենդանատեսակներին (զոոփակին):

Ինչպես հայտնի է, Ք. Պատկանյանը խնդրո առարկա գրքին ոչ մի ուսումնասիրություն չի կցել, հետևաբար դժվար է կոահել, թե ձեռագրերում Պողոս Աղեքսանդրացու անունը կրող այս Երկասիրությունը նա ի՞նչ նկատառումներով է տեղադրել Անանիա Շիրակացուն պատկանող գործերի շարքում:

Պողոս Աղեքսանդրացին IV դ. երկրորդ կեսի նշանավոր աստղաբաշխ է, սովորել է Ալեքսանդրիայի հայտնի դպրոցում, որը V դ. վերջում գլխավորում էր Հելիոդորոսը, Պողոս Աղեքսանդրացու գործերի մեկնաբաններից մեկը: Պողոս Աղեքսանդրացու կյանքի ու գրական գործունեության մասին շատ քիչ բան գիտենք: Նա հեթանոս էր, իր ժամանակվա շատ զարգացած մարդկանցից մեկը: Կարդացել էր աստղաբաշխության և աստղագուշակության մասին մեծ թվով ուսումնասիրություններ, որոնցից մեջբերումներ կան մեզ հասած իր երկում: Այն գրված է 378 թ. և հավանաբար նախապես կրում էր *Επιστολογική* (Ներքսածականք) խորագիրը: Այս երկի երկրորդ հրատարակությունն է պահպանվել՝ ձեռնագրի հեղինակի որդի Կրոնամոնին (միջնադարում հենց այս են հայերեն թարգմանել), որի արժեքն այն է, որ հեղինակը, օգտագործած լինելով շատ հին աղբյուրներ, հնարավորություն է տալիս քրմական և ժողովրդական աստղագուշակության մասին պատկերացում կազմել: Միջնադարում Պողոս Աղեքսանդրացու երկը շատ էր տարածված: Ենթադրում են, որ հնդկական մեզ չհասած «Paulisa Siddhanta» խորագիրը կրող գիրքը Պողոս Աղեքսանդրացու «Ներքսածականք»-ի մեկնությունն է եղել: Ալ-Բիրունին ծանոթ է եղել այդ մեկնությանը, որն անվանում է Pulisa:

Պողոս Աղեքսանդրացու աշխատության հունարեն բնագիրը առաջին անգամ հրատարակվեց Շատոյի կողմից 1588 թ. Վիտտեմբերգում, որից հետո նա ունեցել է քաղմարթիվ հրատարակություններ²:

Ք. Պատկանյանը ձեռքի տակ չի ունեցել Պողոս Աղեքսանդրացու գործի

¹ Ս. Պետերբուրգ, 1877, էջ 67—73:

² Մանրամասն տե՛ս W. Gundel-ի Paulus von Alexandria հոդվածը. Paulys Realencyclopädie der Classischen Altertumswissenschaft. Erste Reihe, 36. Halbband, 3. Drittel, Stuttgart, 1949, S. 2376—2386.

հունարեն բնագիրը, որն անշափ օգտակար կարող էր լինել սրբագրելու համար հայ գրիչների թույլ տված սխալները, որոնք քիչ չեն: Գրիչներին, սակայն, չի կարելի մեղադրել, քանի որ կենդանատեսակների մասին այս աշխատությունը խիստ մասնագիտական երկ է, բացի այդ այնպիսի ստրկական, տառացի թարգմանություն է կատարված (հավանաբար հունարեն դպրոցին հետևող մի անձնավորության կողմից), որ առանց հունարենի իմացության, դժվար է այն հասկանալ: Բնագրի շատ մասեր անվերծանելի են մնացել հրատարակիչ Պատկանյանի կողմից, այլ կերպ չի կարելի բացատրել նրա կիրառած կամայական կետադրությունը: Նա հաճախ նախադասության մեջտեղում վերջակետ է դրել, Պողոմեոսի, Ապողինարի աշխատությունների վերնագրերը միաձուլել է շարագրանքի մեջ և այլն: Մեր խոսքը շոշափելի դարձնելու համար բավարարվենք մեջ բերելով «Ներքսածականքի» «Նախերգանի» հունարեն բնագիրը, նրա հիման վրա մեր սրբագրած ու ճշգրտած հայերեն թարգմանությունը, ապա և Ք. Պատկանյանի հրատարակած բնագիրը (տե՛ս էջ 145):

Պողոս Աղեքսանդրացու «Ներքսածականք»-ը վերահրատարակեց Ա. Արրահամյանը, լրացնելով Ք. Պատկանյանի հրատարակած բնագրի մեջ անկաթերությունները՝ Մաշտոցյան Մատենադարանի ձեռագրերում պահպանված բնագրերի հիման վրա³: Նա հանգել է այն եզրակացության, որ խնդրո առարկա երկը գլոսիաների է բաժանել հրատարակիչ Ք. Պատկանյանը, և որ «նշված բոլոր գլոսիաներն էլ հաջորդական շարունակությունն են հանդիսանում իրար և մի ամբողջության մասեր են»: «Մեզ թվում է,— գրում է Ա. Արրահամյանը,— հենց այս էլ պիտի լինի Շիրակացու տիեզերագիտության վերջին մասը»⁴:

«Իր «Անանիա Շիրակացու մատենագրությունը» աշխատության «Շիրակացու աղբյուրները» գլխում սակայն Ա. Արրահամյանը միանգամայն ճիշտ նշել է, որ այդ աշխատությունը Շիրակացու հեղինակությունը չէ, այլ թարգմանական մի գործ, որի թարգմանիչն է Անանիա Շիրակացին:

Պողոս Աղեքսանդրացու այս աշխատությունը, հավանաբար ոչ անմիջաբար, այլ թերևս Պողոս Աղեքսանդրացու դպրոցին հետևած մի այլ հեղինակի միջնորդությամբ, օգտագործվել է Շիրակացուն վերագրվող մի ուրիշ երկում ևս, որը՝ ձեռագրերում կրում է «Անանիայի համարողի վասն ընթացից արեգական՝ ըստ կենդանատեսակացն և է գոտեացն, զոր կատարէ ի տունջե[ա]յն յաուրս ՅԿԵ և ժամս Գ» խորագիրը⁵:

Ծագման տեսակետից վերոհիշյալ երկու երկերին է հարում Ա. Ք. Պատկանյանի, Ա. Արրահամյանի կողմից նույնպես Շիրակացուն վերագրված և ձեռագրերում՝ Պողոս Աղեքսանդրացու «Ներքսածականք»-ին անմիջապես հաջորդող այն փոքր երկասիրությունը, որ ունի հետևյալ վերնագիրը. «Յաղագս յատնարան աստեղաց»⁶: Այս աշխատությունը, որ ամենայն հավանականությամբ նույնպես թարգմանված է հունարենից, աստղագուշակական բովանդակություն ունի: Մեր ասածը հաստատելու համար վերցնենք պատահական մի նախադասություն. «Յուլն, յորում են աստեղք երկոտասան, եթէ հայիս և տեսանեսս զնոսա յեղջիւրս հարեալ, գիտես՝ թէ վաղվադակի լինին

³ Անանիա Շիրակացու մատենագրությունը, էջ 327—330:

⁴ Նույն տեղում, էջ 134:

⁵ Հրատարակել է Ա. Արրահամյանը: Նույն տեղում, էջ 315—317:

⁶ Անանիա Շիրակացու մատենագրությունը, էջ 331—333: Ք. Պատկանյանի հրատարակած բնագիրը «Մնացորդ բանից...», էջ 73—75) թերի է:

Παύλου Ἀλεξανδρέως Εἰσαγωγικά Δευτέ-
ρας ἐκδόσεως. (α') Προόμιον

Πάνω καλῶς, ὦ φίλε παῖ Κρονάμων,
ἐψευδογραφηκότες ἡμᾶς ἀνευρών ἐν τῇ πρὸ
ταύτης ἐκδόσει τῶν εἰσαγωγικῶν προετρήσω
ἐτέραν συντάξει, λειπομένην ἐν οὐδενί τῶν
εἰς τὴν αὐτῆς πρόθεσιν συντεινόντων
θεωρημάτων, μετὰ τοῦ καταναγκάσαι καὶ
τάς κατὰ Πτολεμαῖον ἀναφορὰς ἐπιλογισα-
μένους πρὸς τοῖς ἀποτελέσμασιν ἐκδέσθαι.
ὡς ταύτας ἐνχρηστοτέρας κατελιηφόντων
ἡμῶν αὐτοῦ τε τοῦ Πτολεμαίου ἐν τῷ
„Περὶ Χρόνων Ζωῆς“ αὐτοῦ τὴν
πραγματείαν ποιούμενου καὶ Ἀπολλωνίου
ρίου παρακελευομένου ἐν τῷ „Περὶ
, Ἀφέρτου καὶ Οἰκοδεσπότου καὶ
, Ἀναίρέτου“ ταύταις κέχρησθαι. προ-
σεπὶ τούτοις καὶ Ἀπολλωνίου τοῦ Λαοδι-
κέως ἐν τοῖς ἰδίοις πέντε βιβλίοις διαβα-
λοντος τοῦς Δίγυπτίους, ὡς πολλὰ ἀπάτη
αὐτοῖς γεγένηται ἐν ταῖς τῶν Ζωδίων ἀνα-
φοραῖς.

Քարգմանության
բնագիրը

Պաուլոսի Աղեքսանդրացու նախերգան
ի ներբանձութենէ յոյժ

Յոյժ գեղեցկաբար, ով որդի սիրելի
Կրանանոն, ստաղբաւու գմեղ գտեալ
յոմանց յառաջ քան զայս արտադրու-
թեան ներբանձականացն, յորդրեցեր
միւ շարադասել, նուազել ոչ իւր յայն-
ցանէ, որք ի նոյն նախադրութիւն պատ-
շաճ(ն) տեսութեան(ց), համանդամայն
հարկեցուցանելով զՊտղոմեան վերա-
բերութիւնն համեմատելով առ յանդոն
արտադրել, իրրն զայնոսիկ պիտանե-
ղին հասանելով մեր, նաև նորին իսկ
Պտղոմեայ «Յարագս ամանակաց կե-
նաց» նորք զբրազորութիւն անելով
և Ապոլինարի հրաման տալով առ ի
«Յարձակչին և Տանտեառն և Քացրար-
ձուրեան» այսորիք վարիւ: Ի վերայ
այսոցիկ և Ապոլոնի Լատղիկեցու լին-
թեան Ե (5) մատանն գորովելով գն-
գիպտացիան, որպէս թէ բազում մոլո-
րութիւն լեալ է նոցա ի կենդանատեսա-
կացն վերաբերութիւն(ս):

Քարգմանության
հրատարակված բնագիրը

Պաուլոսի Աղեքսանդրացու նախերգան
ի ներբանձութենէ յոյժ

Գեղեցկաբար ով որդի սիրելի Կրա-
նանոն, ստաղբաւու գմեղ գրեալ յո-
մանց յառաջ քան զայս արտադրութիւն
ներբանձականացն, յորդրեցեր միւ
շարադասել, նուազեալ ոչ իւր յայնցա-
նէ, որք ի նոյն նախադրութեան պատ-
շաճ ի տեսութեան համանդամայն և
հարկեցուցանելով զՊտղոմեան վերա-
բերութիւնս, համեմատելով առն
յանդոն՝ արտադրել իրրն զայնոսիկ
պիտանեղոյնն հասանելով մեր: Նա և
նորին փակ Պտղոմեայ յաղագս ամա-
նակաց կենաց՝ նորաք զբրազորու-
թիւնն անելով. և Ապոլինարի հրա-
ման տալով առ ի յարձակչին և տա-
նտեառն, և բացբարձրութեան: Այսո-
րիք վառին ի վերայ այսոցիկ. և Ա-
պոլոնի Լատղիկեցու ինքեան յառա-
ջին իւր հինգ մատանն, գորովելով
զգիպտացիան, որպէս թէ բազում մո-
լորութիւն լեալ իցէ նոցա ի կենդանա-
տեսակացն վերաբերութիւն:

պատերազմունք և կոխք»⁷: Կամ. «Աղեղնաւորն, յորում են աստեղք վեց, եթէ տեսանիցես նոսա ի Թրթումանց, գիտասշիր թէ առաքին փ նոցանէ աստեղք հանգոցնք, ծովք խոռվին, և ամսք զուարճանան և թագաւորք զուարճանան»⁸:

Այս և նմանօրինակ տասնյակ այլ գուշակողական հատվածների առկայությունը հուշում է, որ տվյալ աշխատության հեղինակը չի կարող լինել Անանիա Շիրակացին, մի գիտնական, որ բաղմիցս ծաղրուծանակի է ենթարկել նման հակագիտական հայացքները:

Պողոս Աղեքսանդրացու աշխատությունը և ձեռագրերում նրա հայերեն Թարգմանությունը հաջորդող «Յաղագս խառնարան աստեղաց» գործը, ինչպես և «Վասն ընթացից արեգակնան՝ ըստ կենդանատեսակացն...» աշխատությունը պատկանում են աստղաբաշխական միեւնույն դպրոցին: Հին հույն հեղինակները այդ գործերում արտահայտված գաղափարները վերագրում էին Բաղդեացիներին: Հետաքրքրականն այն է, որ խնդրո առարկա աշխատություններում արծարծված մտքերը հին հույները անվանում էին *γενεθλιαλογια*, այն է՝ «*Մեկ դարան ու թիւն*», ցույց տալով, որ քաղեացիները, զբաղվելով հանդերձ այդ «ծննդարանությամբ», իրենց վերամբարձորին հորջորջում էին մաթեմատիկոս և աստղագետ (*γενεθλιαλογιαν, ἢν σεμνοτέροις κοσμοῦντες ὀνόμασιν οἱ Χαλδαῖοι μαθηματικῶς καὶ ἀστρολόγους σφᾶς αὐτοῦς ἀναγορεύουσιν*)⁹: Քաղեացիներին վերագրվող աստղագուշակական հայացքները, թեև տարածում գտան անտիկ աշխարհում, բայց և սուր քննադատության ենթարկվեցին հենց անտիկ մտածողների կողմից: Այդ տեսակետից յուրահատուկ տեղ է զբաղում Սեքստոս էմպիրիկոսը (230—180 թթ. մ. թ. ա.)՝ անվանի հույն փիլիսոփա և բժիշկ, որ Պյուրրոնի և էնեսիդեմոսի հետ համարվում է սկեպտիցիզմի ամենանշանավոր ներկայացուցիչը: Սեքստոս էմպիրիկոսի աշխատությունը, որ վերնագրված է «Ընդդեմ աստղագուշակների» (*Πρὸς ἀστρολόγους*), ամբողջությամբ նվիրված է քաղեացիների աստղագիտական հայացքների քննադատությանը: Հեղինակը սկսում է իր գործը շարադրելով նախ և առաջ «կենդանատեսակ բուրրակության» (*ζωδιακὸς κύκλος*) մասին քաղեացիների սկզբունքները, հայտնում է, որ նրանք «կենդանատեսակ բուրրակությունը» բաժանում են 12 կենդանատեսակների, յուրաքանչյուր կենդանատեսակը՝ 30 մասի, յուրաքանչյուր մասն էլ 60 երմասի: Կենդանատեսակների մի մասը արական են համարում, մյուսը՝ իգական, մի մասը եղանական, մյուսը՝ ոչ, մի մասը երկտարրական, մյուսը հաստատուն և այլն: Այսպես, հաջորդաբար, նա շարադրում է այն ամենն, ինչ որ գեղբել է հետագայում Պողոս Աղեքսանդրացին, որից հետո ցույց է տալիս, թե ինչպես քաղեացիները աստղերի և կենդանատեսակների դիրքից որոշում էին, թե ինչ ճակատագիր կամ բախտ կունենա այս կամ այն աստղի տակ ծնված անձնավորությունը: էմպիրիկոսը մեկ առ մեկ ջրում է նրանց «փաստարկումները»:

Այս բուրրից հետո անհրաժեշտ է խորամուխ լինել Անանիա Շիրակացու «Տիեզերագիտության» ստորև բերվող հատվածի բովանդակության մեջ. «Բայց

⁷ Անանիա Շիրակացու մատենագրությունը, էջ 331:

⁸ Նույն տեղում, էջ 332:

⁹ *Sexti Empirici Opera*, rec. Hermannus Mutschmann, vol. III, *Adversus mathematicos*, Lipsiae, 1954, p. 141; *Sextus Empiricus with an English Translation* by the Rev. R. G. Bury, vol. IV, Cambridge—London, 1961, p. 322.

ևս կշտամբեցից զփաղեացոցն ճննդարանութիւնսն՝ որում բազումք հաւանեցան. և յունաց և այլոց ազգաց՝ վարժիլ¹⁰ սնտաիւք, և կշտամբեցից ո՛չ իմբանիս՝ այլ սրբոյն Բարսղի, որ ասէ այսպէս. Բայց մեզ չէ ինչ դանդաղելի երկրորդել զանհամ պատմութիւնս նոցա. քանզի ի հաւաստարան ճշմարտութենէս մերմէ կշտամբեալ գտանին: Եւ արդ դարձցուք անդրէն զնորիմքք վերբատին: Եւ ահա սկսանիմ ասել իբր ո՛չ եթէ զիմ բանս ինչ խառնեմ ի ներքս, այլ ի նոցուն բանից երկրորդեմ ընդդէմ նոցա կշտամբել զնոսա անդատին յիրեանց բանիցն. զի թերևս որք կանխաւ անկան յամբարշտութիւնս նոցա՝ բժշկութիւն գտցին: Եւ որ ո՛չ իցին գայթակղեալ անկեալ ի պատուանս նոցա՝ զգուշութիւն սաասցին: Զի յայսպիսի բանս և որ նման սոցին իցեն մի՛ յօժարեացին անկանել¹¹:

Այնուհետև Շիրակացին, Սեբաստոս էմպիրիկոսի նման, հաճախ օգտագործելով նույն բառերը չրում է քաղղեացիների «ճննդարանութիւնը» հենվելով Բարսեղ Կեսարացու վրա և կրկնելով վերջինիս խոսքերը «Եւ արդ զին՝ շարից, զի իբրև հարկ իմն համարիմ երկրորդել զանհամ պատմութիւնս նոցա»¹²:

Թվում է, թե միտք շունի այլևս շարունակել: Շիրակացին քննադատում է քաղղեացիների «ճննդարանութիւնը», ինչպես իր ժամանակին քննադատել է Սեբաստոս էմպիրիկոսը և շատ ուրիշներ: Իսկ Սեբաստոս էմպիրիկոսը քննադատել է այն մտքերը, որոնք հետագայում որդեգրեց Պողոս Աղեքսանդրացին, ինչպես և անհիմն կերպով Շիրակացուն վերագրված «Յաղագս խառնարանաստեղաց» և «Վասն ընթացից արեգական՝ ըստ կենդանատեսակացն...» աշխատությունների հեղինակները: Ըստ այդմ պարզ է դառնում, որ վերոհիշյալ աշխատություններից և ո՛չ մեկը չենք կարող մեծանուն Անանիա Շիրակացու գրչի արգասիք համարել: Պարզ է ուրեմն, որ Շիրակացին աստղաբաշխությամբ գրադվող միակ հայ հեղինակը չի եղել: Հայաստանում եղել են աստղաբաշխներ, որոնք հետևել են Պողոս Աղեքսանդրացուն ու նրա համախոհներին. և այդ երկու՝ գիտական ու գուշակողական դպրոցների միջև պայքար է բորբոքվել նաև մեզանում: Այլ կերպ չի կարելի բացատրել քաղղեացիների «ճննդարանությանը» Շիրակացու տված կրքոտ քննադատությունը: Ուստի կարելի է վստահ ասել, որ Շիրակացին չէր էլ կարող վերոհիշյալ երկերի թարգմանիչը լինել, քանզի նրա համար տաղտկալի է եղել նույնիսկ նրանց անհամ պատմութիւններն երկրորդելը:

Պողոս Աղեքսանդրացու «Ներքսածականք»-ը քաղկացած է Նախերգանքից և 37 գլուխներից: Ք. Պատկանյանի և Ա. Աբրահամյանի հրատարակած բնագիրը բովանդակում է այդ երկի «Նախերգանքը» և կենդանատեսակների մասին գլուխը ոչ ամբողջությամբ (վերջից պակասում է երկու պարբերություն):

Ստորև տրվում է Պողոս Աղեքսանդրացու երկի հայերեն թարգմանու-

¹⁰ Հավանաբար՝ վարիլ:

¹¹ Անանիա Շիրակացի, Տիեզերագիտություն և տոմար, աշխատասիրություններ Աշ. Աբրահամյանի, Երևան, 1940, էջ 23—24:

¹² Նույն տեղում, էջ 27: Անանիա Շիրակացու՝ Բարսեղ Կեսարացու գործերից կատարած հղումների մասին տե՛ս Կ. Մ. Մուրադյան, Ընդհանուր հատվածներ ու սրբագրություններ Կեսարացու և Շիրակացու գործերում, «Լրարեք», № 1, 1975, էջ 55—216:

ΠΑΥΛΟΥ ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΩΣ

ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΑ

ΔΕΥΤΕΡΑΣ ΕΚΔΟΣΕΩΣ

〈α'〉 Προοίμιον

Πάνυ καλῶς, ὦ φίλε παῖ Κρονάμων, ἐψευδογραφηκότας ἡμᾶς ἀνευρῶν ἐν τῇ πρὸ ταύτης ἐκδόσει τῶν εἰσιγωγικῶν προετρέψω ἑτέραν συντάξαι, λειπομένην ἐν οὐδενὶ τῶν εἰς τὴν αὐτῆς πρόθεσιν συντεινόντων θεωρημάτων, μετὰ τοῦ καταναγκάσαι καὶ τὰς κατὰ Πτολεμαῖον ἀναφορὰς ἐπιλογισαμένους πρὸς τοῖς ἀποτελέσμασιν ἐκθέσθαι· ὡς ταύτας εὐχρηστοτέρας κατειληφόντων ἡμῶν αὐτοῦ τε τοῦ Πτολεμαίου ἐν τῷ 'Περὶ Χρόνων Ζωῆς' αὐτοῦ τὴν πραγματείαν ποιουμένου καὶ Ἀπολλιναρίου παρακελευομένου ἐν τῷ 'Περὶ Ἀφέτου καὶ Οἰκοδεσπότου καὶ Ἀναιρέτου' ταύταις κεχρηῆσθαι· προσεπιτούτοις καὶ Ἀπολλωνίου τοῦ Λαοδικέως ἐν τοῖς ἰδίοις πέντε βιβλίοις διαβάλλοντος τοὺς Αἰγυπτίους, ὡς πολλὴ ἀπάτη αὐτοῖς γεγένηται ἐν ταῖς τῶν ζῳδίων ἀναφοραῖς.

〈β'〉 Περὶ τῶν δώδεκα ζῳδίων

Ὁ ζῳδιακὸς κύκλος κινεῖται λοξῶς, διηρημένος εἰς τμήματα δώδεκα, ἅτινα καλεῖται ζῳδία. ἔχει δὲ τὸ ζῳδίων δεκανοὺς μὲν τρεῖς, μοῖρας δὲ λ̄, ἢ δὲ μοῖρα ἔχει λεπτὰ ξ. ἔστι δὲ ἡ ἀρχὴ τοῦ ζῳδιακοῦ κύκλου ὁ Κριός, ἀρσενικόν, ἰσημερινόν, τροπικόν, ἑαρινόν, οἶκος Ἄρεως, ὕψωμα Ἡλίου περὶ μοῖρας ιθ', ταπεινώμα Κρόνου περὶ μοῖρας κ', τρίγωνον ἡμέρας μὲν Ἡλίου, νυκτὸς δὲ Διός. κεῖται δὲ 〈ἐν τῷ〉 κλίματι τῷ τῆς Περσίδος, ἀπομεμερισμένον ἀνέμῳ Ἀπηλιώτῃ. κυριεύει δὲ κεφαλῆς καὶ ὄλου προσώπου. ἀνατέλλει δὲ τὸ ζῳδίων κατ' Αἰγυπτίους ἐν τῷ δι' Ἀλεξανδρείας κλίματι τρίτῳ ὄντι ἐκ τοῦ ἀφανοῦς τοῦ

Յյամբ մեզ հասած մասի հունարեն բնագիրը¹³ և նրա հին հայերեն թարգմանությունը¹⁴:

ՊԱՒՂՈՍԻ ԱՂԵՔՍԱՆԳՐԱՑԻՈՅ ՆԱԽԵՐԳԱՆ Ի ՆԵՐՔՍԱԾՈՒԹԵՆԷ՛

Յոյժ գեղեցկարար, ով որդի սիրելի Կրանամոն, ստազրաւդս զմեզ գտեալ² յոմանց յառաջ քան զայս արտագրութեան ներքսածականացն, յորդորեցիր միւս շարադասել, նուազել ոչ իւր յայնցանէ, որք ի նոյն նախագրութիւն պատշաճի[ն] տեսութեան[ց]³, համանգամայն հարկեցուցանելով զՊտղոմեան վերաբերութիւնսն համեմատելով առ յանգսն արտագրել⁴, իբրև զայնուսիկ պիտանեզոյնն հասանելով մեր, նաև նորին իսկ Պտղոմեայ «Յաղագս ամանակաց կենաց» նոքօք⁵ զիրագործութիւն առնելով, և Ապողինարի հրաման տալով առ ի «Յարձակչին և Տանուտեան և Բացբարձութեան»⁶ այսոքիւք վարիլ⁷: Ի վերայ այսոցիկ և Ապողոնի Լաւոդիկեցւոյ յինքեան Ե (5) մատեանսն դարովելով զԵգիպտացիսն, որպէս թէ բազում մոլորութիւն լեալ է նոցա ի կենդանատեսակացն վերաբերութիւն[ս]:

Յաղագս կենդանատեսակ բուրբատեսութեան⁸

Կենդանատեսակ բուրբութիւն շարժի առշեղապէս, բաժանեալ ի հատածս ԲԺ-ն (12) որ կոչին կենդանատեսակք: Եւ ունի կենդանատեսակն պարունակս Գ (3), մատունս Լ (30), և մասն ունի <մատունս Կ (60) և> մանրերորդակս Կ (60):

Յաղագս Խոյին: Արդ է սկիզբն կենդանատեսակ բուրբութիւն Խոյն, արական, հասարակօրեայ, յեղանակ[ան]⁹, զարնանային, տուն Հրատի, բարձրութիւն Արեգականն [մասանց]¹⁰ ԺԺ (19), նուաստութիւն Երեակի՝ մասանց Ի (20), եռանգիւնի՝ ի տուրնչեան Արեգականն, իսկ ի գիշերի՝ Լուսնթագի: Չանեալ է նահանգին Պարսից, բաժանաւ¹¹ հողմոյն Արեւելականի: Եւ տիրել զլիսոյ և բուրբ երեսացն: Եւ ելանէ կենդանատեսակ ըստ Եգիպտացոցն և Ազեքսանդրացոցն նահանգին, որ է երկրորդ¹², յաներևութէն յերևելի աշ-

13 Պոզոս Ազեքսանդրացու երկի հունարեն բնագրի նորագույն հրատարակությունը լույս է տեսել Լայպցիգում, 1958 թ. Paulus Alexandrinus. Εισαγωγή. Edidit A. e. Boer Lipsiae, 1958.

14 Որպես հիմք ընդունված է Մաշտոցի անվան Մատենադարանի № 1973 ձեռագիրը:

[] Անկյունավոր փակագծերի մեջ առնված տառերն ու բառերը ավելացրել ենք մենք՝ հիմնը վելով հունարեն բնագրի վրա: Սուրանկյուն փակագծերի մեջ (<>) առնված են այն տառերն ու բառերը, որոնք կան հայերեն բնագրում, բայց որոնք համարում ենք ավելորդ:

κόσμου (μέρους) εἰς τὸν ἐμφανῆ κόσμον ἐν ὥρᾳ ἰσημεριῆ $\bar{\alpha} \gamma' \theta'$ χρόνοις δὲ $\bar{\kappa}\bar{\alpha} \beta''$. ἔστι δὲ ἐν τούτῳ τῷ ζῳδίῳ τὸ μεσουρανοῦν κέντρον τοῦ κοσμικοῦ διαθέματος.

Δεύτερον ζῳδιον Ταῦρος, θηλυκόν, στερεόν, ἔαρινόν, οἶκος Ἀφροδίτης, ὕψωμα Σελήνης περὶ μοίρας γ' , ταπεινωμα οὐδενός, τρίγωνον ἡμέρας μὲν Ἀφροδίτης, νυκτὸς δὲ Σελήνης. κεῖται δὲ ἐν τῷ κλίματι τῷ τῆς Βαβυλῶνος, ἀπομεμερισμένον ἀνέμῳ Νότῳ. κυριεύει δὲ τραχήλου καὶ τένοντος. ἀναβαίνει δὲ τὸ ζῳδιον ἀπὸ τοῦ ἀφανοῦς εἰς τὸ ἐμφανὲς τοῦ κόσμου ἐν ὥρᾳ $\bar{\alpha} \beta''$, χρόνοις δὲ $\bar{\kappa}\bar{\epsilon}$ κατὰ τὸ προκείμενον κλίμα.

Τρίτον ζῳδιον Δίδυμοι, ἀρσενικόν, δίσωμον, ἔαρινόν, ἀνθρωποειδές, οἶκος Ἑρμοῦ, ὕψωμα οὐδενός, κοίλωμα οὐδενός, τρίγωνον ἡμέρας μὲν Κρόνου, νυκτὸς δὲ Ἑρμοῦ. κεῖται δὲ (ἐν τῷ) κλίματι τῷ τῆς Καππαδοκίας, ἀπομεμερισμένον ἀνέμῳ Λιβί. κυριεύει δὲ ὤμων καὶ χειρῶν καὶ δακτύλων. ἀναβαίνει δὲ τὸ ζῳδιον ἀπὸ τοῦ ἀφανοῦς εἰς τὸ ἐμφανὲς τοῦ κόσμου ἐν ὥρᾳ $\bar{\alpha} \beta'' \epsilon' \mu\epsilon'$, χρόνοις δὲ κατὰ τὸ προκείμενον κλίμα $\bar{\kappa}\bar{\eta} \gamma'$. ἐν ταύτῃ δὲ τῇ τριζωδία ἀπαρτίζεται ἡ τῆς ἔαρινῆς ὥρας τροπή, ἣτις καλεῖται ἀήρ.

Τέταρτον ζῳδιον Καρκίνος, θηλυκόν, τροπικόν, θερινόν, οἶκος Σελήνης, ὕψωμα Διὸς περὶ μοίρας $\iota\epsilon'$, ταπεινωμα Ἄρεως περὶ μοίρας $\kappa\eta'$, τρίγωνον ἡμέρας μὲν Ἀφροδίτης, νυκτὸς δὲ Ἄρεως. κεῖται δὲ (ἐν τῷ) κλίματι τῷ τῆς Ἀρμενίας, ἀπομεμερισμένον ἀνέμῳ Βορρῶ. κυριεύει δὲ στήθους καὶ στομάχου. ἀναβαίνει δὲ τὸ ζῳδιον ἀπὸ τοῦ ἀφανοῦς εἰς τὸ ἐμφανὲς τοῦ κόσμου ἐν ὥραις $\bar{\beta} \theta'$, χρόνοις $\bar{\lambda}\bar{\alpha} \beta''$ κατὰ τὸ μνημονευθὲν κλίμα. ἔστι δὲ ἐν τούτῳ τῷ ζῳδίῳ ὁ τοῦ κόσμου ὠροσκόπος.

Πέμπτον ζῳδιον Λέων, ἀρσενικόν, στερεόν, θερινόν, οἶκος Ἥλιου, ὕψωμα οὐδενός, κοίλωμα οὐδενός, τρίγωνον ἡμέρας μὲν Ἥλιου, νυκτὸς δὲ Διός. κεῖται δὲ (ἐν τῷ) κλίματι τῷ τῆς Ἀσίας, ἀπομεμερισμένον ἀνέμῳ Ἀπηλιώτῃ. κυριεύει δὲ πλευρῶν. ἀναβαίνει δὲ τὸ ζῳδιον ἀπὸ τοῦ ἀφανοῦς εἰς τὸ ἐμφανὲς τοῦ κόσμου ἐν ὥραις $\bar{\beta} \gamma'$, χρόνοις δὲ $\bar{\lambda}\bar{\epsilon}$ κατὰ τὸ μνημονευθὲν κλίμα.

խարհն¹³ ի ժամու միում հասարակարոյ, յեռանդինի¹⁴ և ինն երմասին¹⁵, և ամանակաց ԻԱ (21) և Բ (2) մասանց: Եւ է յայսմիկ կենդանատեսակի երկնամիջոցակէտն աշխարհական տրամադրութեանց:

Յաղագս Յլուն: Երկրորդ կենդանատեսակ է Յուն, իգական, հաստատուն, գարնանային, տուն Լուսաբերի, բարձրութիւն Լուսնոյ, ունի մասունս Գ (3), նուաստութիւն ոչ ուրեք, եռանդինի՝ ի տուրնչեան Լուսաբերի, իսկ ի գիշերի՝ Լուսնոյ: Չաւնեալ է նահանգին Բաբելացոց, բաժանաւ¹⁶ հողմոյն Հարաւոյ: Եւ տիրեալ է ուլանն և պարանոցին: Եւ ելանէ կենդանատեսակ յաներևութէն յերևոյթն [աշխարհի] ի ժամու միոջ և Բ (2) մասանց, և ամանակաց ԻԵ (25)-ից առաջիկա նահանգին:

Յաղագս Ե[ր]կաւորին: Երբ կենդանատեսակ է Ե[ր]կաւորն, արական, երկտարրական, [գարնանային], մարդակերպ, տուն Փայլածուին Երմու, բարձրութիւն ոչ ուրուք, նուազութիւն ոչ ուրուք, եռանդինի՝ ի տուրնչեան Թրեակի Կրաւոսս, իսկ ի գիշերի՝ Փայլածուի: Եւ ձաւնեալ է նահանգին Գամբաց, բաժանեալ հողմոյն Լիբէացոց¹⁷: Եւ տիրել է ուսոց և ձեռաց և մատանց: Ելանէ կենդանատեսակն յաներևութէն յերևոյթն ի ժամու միում և Բ (2) մասանց և է (7) մասին և ԽԵ (45) [եր]մասին, և ամանակաց ԻԱ (21) և երբ մասին յիշեցելում նահանգին¹⁸: Եւ յայսմ կենդանատեսակի¹⁹ աւարտի գարնանային ժամուն յեղանակ, որ վոշի Աւդ:

Յաղագս Խեցգետնին: Չորրորդ կենդանատեսակ է Խեցգետին. իգական, յեղանակ[ան], ամառնային, տուն Լուսնոյ, բարձրութիւն Լուսնթագի՝ ի մասունս ժէ (17), նուաստութիւն Հրատի Արէս առ ի մասունս ԻԸ (28), [եռանդինի]՝ ի տուրնչեան Լուսաբերի Ափրոզիտէս, իսկ ի [գիշերի]՝ Հրատի: Եւ ձաւնեալ է նահանգին Հայոց, բաժանեալ հողմոյն Հիախուսոյ: Եւ տիրել է լանջաց: Եւ ելանէ կենդանատեսակն յաներևութէն յերևելի աշխարհս ի ժամու Բ (2) և ինն երմասին և ամանակաց ԼԱ (31): Եւ յայսմ կենդանատեսակի աշխարհին²⁰ ժամադէտն:

Յաղագս Առիւծուն: Հինգերորդ կենդանատեսակ է Առիւծն, արական, հաստատուն, ամառնային, տուն Արեգական, բարձրութիւն ոչ ուրուք, եռանդինի՝ ի տուրնչեան Արեգական, իսկ ի գիշերի՝ Լուսնթագի: Եւ ձաւնեալ է նահանգին Ասիացոց, բաժանեալ հողմոյն Արեւելից: Եւ տիրեալ է կողից: Եւ ելանէ յաներևութէն յերևոյթն ի ժամս Բ (2) և Գ (3) մասունս և ամանակս ԼԵ (35):

Ἑκτον ζώδιον Παρθένος, θηλυκόν, δίσωμον, θερινόν, οἶκος καὶ ὕψωμα Ἐρμοῦ περὶ μοίρας ιε', ταπεινώμα Ἀφροδίτης περὶ μοίρας κζ'· τρίγωνον ἡμέρας μὲν Ἀφροδίτης, νυκτὸς δὲ Σελήνης. κεῖται δὲ <ἐν τῷ> κλίματι τῷ τῆς Ἑλλάδος καὶ Ἰωνίας, ἀπομεμερισμένον ἀνέμῳ Νότῳ. κυριεύει δὲ λαγόνων καὶ τῆς ἄνω κοιλίας καὶ τῶν ἐντὸς πάντων. ἀναβαίνει δὲ τὸ ζώδιον ἀπὸ τοῦ ἀφανοῦς εἰς τὸ ἐμφανὲς τοῦ κόσμου ἐν ὥραις β' γ' ε' με', χρόνοις δὲ λη γ'. ἐν ταύτῃ δὲ τῇ τριζωδία ἀπαρτίζεται ἡ τῆς θερινῆς ὥρας τροπή, ἣτις καλεῖται πῦρ.

Ἑβδομον ζώδιον Ζυγός, ἀρσενικόν, ἰσημερινόν, τροπικόν, μετοπωρινόν, οἶκος Ἀφροδίτης, ὕψωμα Κρόνου περὶ μοίρας κ', ταπεινώμα Ἡλίου περὶ μοίρας ιθ', τρίγωνον ἡμέρας μὲν Κρόνου, νυκτὸς δὲ Ἐρμοῦ. κεῖται δὲ <ἐν τῷ> κλίματι τῆς Λιβύης καὶ Κυρήνης, ἀπομεμερισμένον ἀνέμῳ Λιβί. κυριεύει δὲ ἰσχύων καὶ γλουτῶν. ἀναβαίνει δὲ τὸ ζώδιον ἀπὸ τοῦ ἀφανοῦς εἰς τὸ ἐμφανὲς τοῦ κόσμου ἐν ὥραις β' γ' ε' μέ, χρόνοις λη γ'. ἔστι δὲ ἐν τούτῳ τῷ ζωδίῳ τὸ τοῦ κόσμου κέντρον ὑπόγειον.

Ὀγδοον ζώδιον Σκορπίος, θηλυκόν, στερεόν, μετοπωρινόν, οἶκος Ἄρεως, ὕψωμα οὐδενός, κοίλωμα Σελήνης περὶ μοίρας γ'. τρίγωνον ἡμέρας μὲν Ἀφροδίτης, νυκτὸς δὲ Ἄρεως. κεῖται δὲ <ἐν τῷ> κλίματι τῷ τῆς Ἰταλίας, ἀπομεμερισμένον ἀνέμῳ Βορρᾶ. κυριεύει δὲ αἰδοίων καὶ κύστεως καὶ βουβώνων. ἀναβαίνει δὲ τὸ ζώδιον ἀπὸ τοῦ ἀφανοῦς εἰς τὸ ἐμφανὲς τοῦ κόσμου ἐν ὥραις β' γ', χρόνοις δὲ λε.

Ἐννατον ζώδιον Τοξότης, ἀρσενικόν, δίσωμον, μετοπωρινόν, οἶκος Διός, ὕψωμα οὐδενός, κοίλωμα οὐδενός, τρίγωνον ἡμέρας μὲν Ἡλίου, νυκτὸς δὲ Διός. κεῖται δὲ <ἐν τῷ> κλίματι τῷ τῆς Κιλικίας καὶ Κρήτης, ἀπομεμερισμένον ἀνέμῳ Ἀπηλιώτῃ. κυριεύει δὲ μηρῶν. ἀναβαίνει δὲ τὸ ζώδιον ἀπὸ τοῦ ἀφανοῦς εἰς τὸ ἐμφανὲς τοῦ κόσμου ἐν ὥραις β' θ', χρόνοις δὲ λα β' κατὰ τὸ μνημονευθὲν

Յաղագս Կուսանակին: Վեցերորդ կենդանատեսակ է Կուսանակն, իգական, ամառնային, երկտարրական, տունն և բարձրութիւն Փայլածուին՝ ի մասունս ժԾ (15), նուաստութիւն Լուսաբերի՝ առ ի մասունս Իէ (27)։ Եռանգիւնի՝ ի տուրնչեան Լուսաբերի և ի գիշերի՝ Լուսնոյ։ Եւ ձանեալ է նահանգին Քաղղէացոց²¹, բաժանեալ հողմոյն Հարաւոյ։ Եւ տիրեալ է կշտից և ատորին²² որովայնին և ամենայն փորոտոյն։ Եւ ելանէ յաներևութէն յերևոյթ աշխարհիս ի ժամս Բ (2) և երիր մասին և է (7) երմասին²³ Խէ (47) երմասին, և ամանակաց է (7)²⁴ և Գ (3) մասին։ Եւ յայսմ կենդանատեսակի²⁵ աւարտի ամառնային ժամուն յեղանակն, որ կոչի Հուր։

Յաղագս Կշիին: Եւթներորդ կենդանատեսակ է Կշիոն, արական, հասարակարեալ, յեղանակ[ան], աշնանային, տուն Լուսաբերի, բարձրութիւն Երեվակի՝ առ ի մասունս Ի (20)²⁶, նուաստութիւն Արեգական՝ առ ի մասունս ժԹ (19) Եռանգիւնի՝ ի տուրնչեան Երևակի, ի գիշերի՝ Փայլածուի։ Եւ ձանեալ է նահանգին Լիբէացոց և Կիւրենացոցն, բաժանեալ հողմոյն Լիբէացոց։ Եւ տիրեալ է կոթանցն²⁷։ Եւ ելանէ կենդանատեսակն յաներևութէն յերևոյթն ի ժամս Բ (2) և Գ (3) մասին և Ե (5) [եր]մասին և Խ [Ե (5) եր]մասին և ամանակաց ԼԹ (39) և է (7) մասանց²⁸։ Եւ է աշխարհական տրամադրութեան կէտ եթերական²⁹։

Յաղագս Կորին: Ութերորդ կենդանատեսակ է Կորն, [իգական], հաստատուն, աշնանային, տուն Հրատի, բարձրութիւն ոչ ուրեք, նուաստութիւն³⁰ Լուսնի՝ առ ի մասունս Գ (3), Եռանգիւնի՝ ի տուրնչեան Լուսաբերին, ի գիշերի՝ Հրատին։ Եւ ձանեալ է նահանգին Իտալացոց, բաժանեալ հողմոյն Հիւտիսոյ։ Եւ տիրեալ է առնացի անդամոցն և դանձակի և ցայլիցն։ Եւ ելանէ կենդանատեսակն յաներևութէն յերևոյթն ի ժամս Բ (2) և Գ (3) մասունս, և ամանակս ԼԵ (35)։

Յաղագս Աղեղնատրին: Իններորդ կենդանատեսակ է Աղեղնատրն, [արական], երկտարրական, աշնանային, տուն Լուսնթագի, [բարձրութիւն ոչ ուրուք, նուազութիւն ոչ ուրուք, Եռանգիւնի՝ ի տուրնչեան Արեգական, իսկ ի գիշերի՝ Լուսնթագի]³¹։ Եւ ձանեալ է նահանգին Կիլիկեցոց և Կրետացոց, բաժանեալ հողմոյն Հարաւոյ³²։ Եւ տիրեալ է երանացն։ Եւ ելանէ յաներևութէն յերևոյթն ի ժամս Բ (2) և Թ (9) երմասին, և յամանակս ԼԱ (31) և Գ (3)

κλίμα. ἐν ταύτῃ τῇ τριζωδία ἀπαρτίζεται ἡ τῆς μετοπωρινῆς ὥρας τροπή, ἣτις καλεῖται γῆ.

Δέκατον ζώδιον Αἰγόκερως, θηλυκόν, τροπικόν, χειμερινόν· οἶκος Κρόνου, ὕψωμα Ἄρεως περὶ μοίρας κή, ταπεινώμα Διὸς περὶ μοίρας ιε'· τρίγωνον ἡμέρας μὲν Ἀφροδίτης, νυκτὸς δὲ Σελήνης. κεῖται δὲ <ἐν τῷ> κλίματι τῷ τῆς Συρίας· ἀπομεμερισμένον ἀνέμῳ Νότῳ. κυριεύει δὲ γονάτων. ἀναβαίνει δὲ τὸ ζώδιον ἀπὸ τοῦ ἀφανοῦς εἰς τὸ ἐμφανὲς τοῦ κόσμου ἐν ὥρᾳ ᾱ β" ε' μέ', χρόνοις δὲ κῆ γ'. ἔστι δὲ τοῦ κόσμου κέντρον δυτικόν.

Ἐνδέκατον ζώδιον Ὑδροχόος, ἀρσενικόν, στερεόν, χειμερινόν· οἶκος Κρόνου, ὕψωμα οὐδενός, κοίλωμα οὐδενός. τρίγωνον ἡμέρας μὲν Κρόνου, νυκτὸς δὲ Ἑρμοῦ. κεῖται δὲ <ἐν τῷ> κλίματι τῷ τῆς Αἰγύπτου ἀπομεμερισμένον ἀνέμῳ Λιβί. κυριεύει δὲ κνημῶν. ἀναβαίνει δὲ τὸ ζώδιον ἀπὸ τοῦ ἀφανοῦς εἰς τὸ ἐμφανὲς τοῦ κόσμου ἐν ὥρᾳ ᾱ β", χρόνοις δὲ κ̄ε.

Δωδέκατον ζώδιον Ἰχθύες, θηλυκόν, δίσωμον, χειμερινόν· οἶκος Διὸς, ὕψωμα Ἀφροδίτης περὶ μοίρας κζ', ταπεινώμα Ἑρμοῦ περὶ μοίρας ιε'. τρίγωνον ἡμέρας μὲν Ἀφροδίτης, νυκτὸς δὲ Ἄρεως. κεῖται δὲ <ἐν τῷ> κλίματι τῷ τῆς Ἐρυθρᾶς θαλάσσης καὶ Ἰνδικῆς χώρας· ἀπομεμερισμένον ἀνέμῳ Βορρᾶ. κυριεύει δὲ πελμάτων καὶ τῶν λεγομένων ἀκροποδίων. ἀναβαίνει δὲ τὸ ζώδιον ἀπὸ τοῦ ἀφανοῦς εἰς τὸ ἐμφανὲς τοῦ κόσμου μέρος ἐν ὥρᾳ ᾱ γ' θ', χρόνοις δὲ κ̄α β". ἐν ταύτῃ δὲ τῇ τριζωδία ἀπαρτίζεται ἡ τῆς χειμερινῆς ὥρας τροπή, ἣτις καλεῖται ὕδωρ.

Καὶ πρὸς μὲν τὴν κατὰ μέρος ἔκθεσιν τὰ δυοκαίδεκα ζώδια ὧδέ πως εἰρήσθω, πρὸς δὲ τὸ συλλήβδην αὐτὰ νοεῖν οὕτως ἐκτεθείσθω.

Ἀρσενικὰ μὲν ζώδιά εἰσι τάδε· Κριός, Δίδυμοι, Λέων, Ζυγός, Τοξότης, Ὑδροχόος, θηλυκὰ δὲ τὰ τούτων ὑπόλοιπα Ταῦρος, Καρκίνος, Παρθένος, Σκορπίος, Αἰγόκερως, Ἰχθύες καὶ καθόλου εἰπεῖν, ὅσα περιττὸν ἀριθμὸν ἐκδέχεται ἀπὸ πρώτου Κριοῦ ἀρχόμενα, ταῦτα ἄρσενικὰ νοεῖσθω, ὅσα δὲ ἄρτιον θηλυκὰ.

մասին³³: Եւ յայսմ կենդանատեսակի³⁴ աւարտի աշնանային ժամուն յեղանակ, որ կոչի Երկիր:

Յաղագս Այծեղջերն: Տասներորդ կենդանատեսակ է Այծեղջիրն, իգական, յեղանակ[ան], ձմեռնային, տուն Երևակի, բարձրութիւն Հրատի՝ առ ի մասունս [ԻԸ (28), նուաստութիւն Լուսնթագի՝ առ ի մասունս]³⁵ ԺԵ (35). Խոանդիւնի՝ ի տուրնչեան Լուսարերի ի դիշերի՝ Լուսնոյ: Եւ ձանեալ է նահանգին Ասորոց, բաժանեալ հողմոյն Հարաւոյ: Եւ տիրէ ծնդաց: Եւ ելանէ յաներևութէն յերևոյթն ի ժամու միում և Բ (2) մասին և է (7) մասին և Խէ (47) երմասին, և ժամանակաց ԻԸ (28) և Գ (3) մասանց: Եւ աշխարհական տրամադրութեան կէտ սուզական:

Յաղագս Զրահեղն: Մետասաներորդ կենդանատեսակ է Զրահեղն, արական, հաստատուն, ձմեռային, տուն Երևակի, բարձրութիւն ոչ ուրուք, նուաստութիւն ոչ ուրեք, Խոանդիւնի՝ ի տուրնչեան Երևակի, ի դիշերի Փայլածուի, բաժանեալ հողմոյն Լիրէացոց: Եւ ձանեալ է նահանգին Եգիպտացոց: Եւ տիրեալ է սրանցն: Եւ ելանէ յաներևութէն յերևոյթն ի ժամու միում և Բ (2) մասանց և ամանակաց ԻԵ (25):

Յաղագս Զկանն: Երկոտասան կենդանատեսակ է Զկունք, իգական, երկտարրական, ձմեռնային, տուն Լուսնթագի, բարձրութիւն Լուսարերի՝ առ մասունս ԻԵ (25), նուաստութիւն Փայլածուի՝ առ մասունս Ժէ (17). Խոանդիւնի՝ ի տուրնչեան Լուսարերի, ի դիշերի Հրատի: Զանեալ է նահանգին Կարմիր ծովուն և Հնդկաց աշխարհին, բաժանեալ հողմոյն Հիւսիսոյ: Եւ տիրեալ է թաթից ոտիցն և վոշեցելում ծայրից մատանցն: Եւ ելանէ յաներևութէն յերևոյթն ի ժամ Ա (1) և Գ (3) մասն և Թ (9) երմասին³⁶ և ամանակաց ԻԵ (25)³⁷ և Բ (2) մասանց: Եւ յայսմ կենդանատեսակի աւարտի ձմեռնային յեղանակ, որ է³⁸ Զուր:

Վ եր ա գ լ ի ս ու թ իւ ն

Երկոտասան կենդանատեսակացն³⁹

Ըստ իւրաքանչիւր տարբերութեանց ԲԺ (12)-ան կենդանատեսակացն այսպէս ինչ ասաց, բայց առ միահամուռ զնոսա իմանալ այսպէս արտադրեսցի:

Արականք են այսոքիկ. Խոյ Ե[ր]կաւոր, Առիծ, Կշիռ, Աղեղնաւոր, Զրահեղն, իսկ իգականք սոցա մնացուածն. Յուլն, Խեցզեաին, Կուսանակն, Կորն, Այծեղջիրն, Զկունքն. Եւ համանգամայն իսկ ասել որքան աւելորդութիւն ունելով սոցա յառաջմէն հաւելով ի Խոյէն, այսոքիկ քեզ արականք իմացեալ լիցին, իսկ որքան հաւասարք՝ իգականք:

Τροπικά δὲ Κριός, Καρκίνος, Ζυγός, Αἰγόκερως· ἰσημερινὰ δὲ Κριός καὶ Ζυγός· ἰσάρτημα δὲ τούτοις τὰ στερεὰ Ταῦρος, Λέων, Σκορπίος, Ὑδροχόος, τῶν δὲ δισώμων ἰσαρίθμων τυγχανόντων αὐτοῖς, ἃ ἔστι Δίδυμοι, Παρθένος, Τοξότης, Ἰχθύες. καὶ συναιρετικῶς εἶπειν, ὅσα διὰ τεσσάρων διέστηκε, ταῦτα τὴν αὐτὴν τῶν ζῳδίων ἐκδέχεται φύσιν.

Οἰκητήρια· Κριός καὶ Σκορπίος Ἄρεως, Ταῦρος καὶ Ζυγός Ἀφροδίτης, Δίδυμοι καὶ Παρθένος Ἑρμοῦ, Καρκίνος Σελήνης, Λέων Ἡλίου, Τοξότης καὶ Ἰχθύες Διός, Αἰγόκερως καὶ Ὑδροχόος Κρόνου.

Ὑψώματα δὲ Κριός μὲν Ἡλίου, Ταῦρος δὲ Σελήνης, Καρκίνος Διός, Παρθένος Ἑρμοῦ, Ζυγός Κρόνου, Αἰγόκερως Ἄρεως, Ἰχθύες Ἀφροδίτης· ὅσα δὲ τούτων ἀπὸ ζῳδίων διέστηκε, τούτων αὐτῶν τὰ ταπεινώματα τυγχάνει.

Τρίγωνα δὲ Κριός, Λέων, Τοξότης, ἡμέρας μὲν Ἡλίου, νυκτὸς δὲ Διός. Ταῦρος, Παρθένος, Αἰγόκερως, ἡμέρας μὲν Ἀφροδίτης, νυκτὸς δὲ Σελήνης. Δίδυμοι, Ζυγός, Ὑδροχόος, ἡμέρας μὲν Κρόνου, νυκτὸς δὲ Ἑρμοῦ. Καρκίνος, Σκορπίος, Ἰχθύες, ἡμέρας μὲν Ἀφροδίτης, νυκτὸς δὲ Ἄρεως.

Προσωκείωται δὲ τὸ μὲν πρῶτον τρίγωνον τῷ Ἀηλιώτῃ, τὸ δὲ δεύτερον Νότῳ, τὸ δὲ τρίτον Λιβί, τὸ δὲ τέταρτον τῷ Βορρᾷ.

Προσπαθεῖ δὲ ταῖς χώραις τὰ ζῳδία· ὁ μὲν Κριός τῇ Περσίδι, ὁ δὲ Ταῦρος τῇ Βαβυλῶνι, οἱ δὲ Δίδυμοι τῇ Καππαδοκίᾳ, ὁ δὲ Καρκίνος τῇ Ἀρμενίᾳ, ὁ δὲ Λέων τῇ Ἀσίᾳ, ἡ δὲ Παρθένος τῇ Ἑλλάδι, ὁ δὲ Ζυγός τῇ Λιβύῃ, ὁ δὲ Σκορπίος τῇ Ἰταλίᾳ, ὁ δὲ Τοξότης τῇ Κρήτῃ, τοῦ Αἰγοκέρωτος τῇ Συρίᾳ ἀπονενεμημένου, τοῦ Ὑδροχόου τὴν Αἴγυπτον λαχόντος, τῶν Ἰχθύων τὴν Ἰνδικὴν χώραν προσωκειωμένων.

Իսկ յեղանականք Խոյ, Խեցգետին, Կշիռ, Այծեղջիւր. իսկ հասարակաւորքն՝ Խոյ, Կշիռն. իսկ զուգաթիւք նոցա են հաստատունքն՝ Յուլն և Առիւծն, Կարիճն, Զրահեղն: Երկտարրական սոցա զուգաթիւք⁴⁰ գոլով են այսոքիկ. Երկաւորեակն և Կուսանակն, Աղեղնաւորն, [Զկունքն]: Եւ շարառոցելով աւել⁴¹, որքան քառիւքն բաղկացեալ այսոքիկ, զնոյն զկենդանատեսակաց բնութիւն:

Եւ բնակարանք են. Խոյի և Կարճի՝ Հրատ-Արէս, Յուլն [և Կշիռն]՝ Լուսաբերի-Ափրողիտեայ, Երկաւորեակն և Կուսանակն՝ Փայլածուի-Երմու, Խեցգետին՝ Լուսնոյ, Առիւծն՝ Արեգականն, Աղեղնաւորն և Զկունքն՝ Լուսնթագի-Գիոս, Այծեղջիւրն և Զրահեղն՝ Երեակի-Կրանոս:

Եւ բարձրութիւն[ք] են Խոյն՝ Արեգական, Յուլն՝ Լուսնոյ, Խեցգետինն՝ Լուսնթագի, Կուսանակն՝ Փայլածուի, Կշիռն՝ Երեակի, Այծեղջիւրն՝ Հրատի, Զկունքն՝ Լուսաբերի: Եւ որքան զայս հեռի տեսակով⁴² տրոհեալք են, այսոքիկ նուաստութիւնք են:

Իսկ եռանգիւնիքն՝ Խոյն, Առիւծն և Աղեղնաւորն ի տուրնչեան՝ Արեգական, իսկ ի գիշերի՝ Լուսնթագի: Յուլն և Կուսանակն և Այծեղջիւրն ի տուրնչեան՝ Լուսաբերի, իսկ ի գիշերի՝ Լուսնոյ: Իսկ Երկաւորեակն և Կշիռն և Զրահեղն ի տուրնչեան՝ Երեակի, իսկ ի գիշերի՝ Փայլածուի: Խեցգետին և Կորն և Զկունքն ի տուրնչեան՝ Լուսաբերի, իսկ ի գիշերի՝ Հրատի:

Եւ բնտանացեալ է առաջին եռանգիւնիւն Արեկից, երկրորդն՝ Հարաւոյ երրորդն՝ Լիբէացւոց, չորրորդն՝ Հիւսիսոյ:

Նաև ցաւակից լինին զաւառացն կենդանատեսակ[ք]ն. Խոյն՝ Պարսից, Յուլն՝ Բարեւացւոց, Երկաւորն՝ Գամրաց, Խեցգետին՝ Հայոց, Առիւծն՝ Ասիացւոց, Կուսանակն՝ Ելլադացւոց և Յունաց, Կշիռն՝ Լիբէացւոց, Կարիճն՝ Իտալացւոց, Աղեղնաւորն՝ Կիլիկեցւոց⁴³, Այծեղջիւրն՝ Ասորոց, Զրհոսն՝ Եգիպտացւոց, Զուկն՝ Հնդկաց աշխարհին⁴⁴:

Մ Ա Ն Ո Ք Ա Գ Ր Ո Ւ Ք Յ Ո Ւ Ն Ն Ե Ր

1. Մվ Ք. Պատկանյանի և Աշ. Աբրահամյանի հրատարակությունների խորագիրն է. «Պապական Աղեքսանդրացույ նախերգան ի ներքսածութենէ յոյժ»: «Յոյժ» բառի առկայությունը վերնագրում անիմաստ է: Հասկանալի է, որ այն պատկանում է բնագրին, նրանով է սկսվում բուն բնագիրը, և ոչ թե ավարտվում վերնագիրը: Նույն սխալը գտնում ենք նաև Հ. Տաշյանի (տե՛ս Ցուցակ հայերեն ձեռագրաց Մատենադարանին Մխիթարյանց ի Վիեննա, Վիեննա, 1895, էջ 1057) և այլ ուսումնասիրողների մոտ:
2. Ձեռագրերը տալիս են «գրեալ» ընթերցվածը, որ գրչական սխալ է: Պիտի լինի «գտեալ», այն համապատասխանում է հունարեն բնագրի ἀνευρέων-ին:
3. Աշ. Աբրահամյանը ուղղում է՝ «ի նոյն նախադրութեան պատշաճ ի տեսութեան»: Սակայն հունարեն բնագիրն ունի. εἰς τῆν αὐτῆς πρόθεσιν συντετινόντων θεοφραστῶν, ըստ որի պետք է սրբագրել այսպես. «ի նոյն նախադրութիւն պատշաճի[ն] տեսութեան[ց]»:
4. Ձեռագրերում գրված է. «Համեմատելով առ յանգս արտագրել»: Հստ հունարենի սրբագրում ենք. «Համեմատելով առ յանգսն արտագրել»:
5. Բնագրում «նորօք»: Հունարեն բնագրի բնական հրատարակության մեջ՝ αὐτῶν— նորա: Բայց մի շարք ձեռագրեր, օրինակ Parisinus gr. 2506 ունի δι'αὐτῶν «նորօք»: Սա ապացույց է այն բանի, որ հայ թարգմանչի ձեռքի տակ եղած հունարեն բնագիրը հարում է վերոհիշյալ N 2506 ձեռագրի խմբին:
6. N 1267 ձեռագիրը տալիս է «բացբարձրութեան» ընթերցվածը, որ սխալ է:
7. Բոլոր գրչագրերը տալիս են «վառին» որ անիմաստ է: Մենք ուղղեցինք «վարիլ» հունարեն բնագրի γαργύριμα-ի հիման վրա:
8. Հունարեն բնագրում վերնագիրն է. Περὶ τῶν δῶδεκα ζῳδίων— Յաղագս երկստասան կենդանատեսակաց:
9. Ամենուրեք հայերեն թարգմանությունը տալիս է «չեղանակ», որ սխալ է: Միայն «Վերագլխութեան» մեջ միանգամայն ճիշտ հանդես է գալիս սկզբնական ձևը՝ «չեղանական» որ համապատասխանում է τριπλάσι-ին: Հայերենում սխալի պատճառը ենթադրյալ «չեղանակ»-ից հետո հանդես եկող ժամանակն է (ամառնային, աշնանային և այլն), որ գրիչներին ենթադրել է տվել, թե խոսքը տարվա եղանակների մասին է: Մեր ուղղումը արդարացվում է այն իրողությամբ, որ թեև բոլոր տասներկու կենդանատեսակները պատկանում են շորս եղանակներից որևէ մեկին, բայց եղանական են միայն շորսը, և «չեղանակ[ան]» բառը հանդես է գալիս միայն շորսի կապակցությամբ:
10. Հայերեն բնագիրն ունի «Բարձրութիւն արեգական ԺԹ (19)»: Հունարեն բնագրում «արեգական» բառից հետո կա περὶ γαίρας, «մասանց», որ հայ գրիչը բաց է թողել: Բայց մի քանի քառ հետո այդ դարձվածքը կրկին է հանդիպում περὶ γαίρας '., որը այս անգամ գտնում ենք հայերեն բնագրում. «ի մասանց Ի (20)», որի հիման վրա էլ նախորդ դեպքում անկյունավոր փակագծերի մեջ ավելացրեցինք «մասանց» բառը:
11. Հայերեն բնագրի այս հատվածում, ինչպես մեկ անգամ ևս, գրված է «բաժանալ». մնացած բոլոր դեպքերում հանդիպում է ճիշտ ձևը՝ «բաժանեալ» (հունարենում ἀποζε-γερτομένον):
12. Հունարեն բնագրում «երրորդ» (τριτῶ):
13. Ձեռագրում «աշխարհ» բառի փոխարեն հանդես է գալիս գաղափարագիր, որ Ք. Պատկանյանը և Աշ. Աբրահամյանը կարդում են «երկիր»: Հունարեն բնագիրը տալիս է γῆρας, որ «աշխարհ» է նշանակում: Մեր ուղղումը արդարացվում է հետևյալ հանգամանքով: Միայն մեկ անգամ «Կշիռ» կենդանատեսակի շարադրվածքի վերջում համապատասխան տեղում գրիչը գաղափարագիր չի գործածել և տառերով գրել է. «աշխարհական»: Բացի այդ «Վերագլխութեան» վերջում գրված է բառերով. «Հնդկաց աշխարհ» իսկ իր տեղում, «Չկունք» կենդանատեսակի առնչությամբ ասված է. «Հնդկաց», որի կողքին գրված է խնդրո առարկա գաղափարագիրը: Ք. Պատկանյանն ու Աշ. Աբրահամյանը ընթերցել են «Հնդկաց երկրին», բայց Վերագլխության մեջ բացված գաղափարա-

- գիրը տալիս է «աշխարհ»: Այս հանգամանքները նկատի ունենալով, այս գաղափարագիրը մենք վերձանում ենք «աշխարհ»:
14. Հայերեն թարգմանության մեջ այստեղ կա աղճատում, գրված է «եռանգիւնի»: Հունարենն ունի γ' այն է «Գ (3) մասին»:
15. Բնագրում «իննեակս», որ աղճատում է: Հունարեն բաղիբը տալիս է β'' — «Թ (9) երմասին»:
16. Տե՛ս ծանոթ. 11:
17. Հունարենում տվյալ հոդմն անվանված է $\Lambda\iota\psi$ (սեռականը՝ $\Lambda\iota\psi\iota$) և կրթիայի հետ որևէ առնչություն չունի: Լիպսը հարավ-արևմտյան հոդմն է:
18. Հայերեն թարգմանության մեջ կա բառերի հերթականության շփոթություն: Հայերենում այսպես է. «Եւ ետ ե[ր]մասին յիշեցելում նահանգին և ամանակաց ԻԱ և երիբ մասին»: Մենք վերականգնեցինք բառերի ճիշտ հերթականությունը. «Եւ ետ ե[ր]մասին և ամանակաց ԻԱ և երիբ մասին յիշեցելում նահանգին»:
19. Հայերեն թարգմանության մեջ «կենդանատեսակի»: Բայց հունարենն ունի $\tau\rho\iota\zeta\omega\delta\iota\alpha$ — «եռակենդանատեսակի»: Հունարենում այդ բանը կրկնվում է չորս անգամ, յուրաքանչյուր եռյակից հետո՝ երրորդ՝ վեցերորդ, իններորդ և տասներկուերորդ կենդանատեսակի առնչությամբ, որտեղ ընդհանրացում է կատարվում: Հայերեն թարգմանության մեջ ամենայն հավանականությամբ, «եռակենդանատեսակի» փոխարեն գրված էր «Գ. կենդանատեսակի» և հայ գրիչը շփոխանալով, ջնջել է առաջին Գ-ն:
20. Ձևագրում՝ «աշխարհոյ ինն ժամադէան»:
21. Հունարեն բնագիրը «Քաղզեացոց»-ի փոխարեն ունի $\text{Ἐλλιάδος καὶ Ἴωνίας}$ («Հելլադացոց և Յոնիացոց»): «Վերագլխութեան» մեջ հայերենը միանգամայն ճիշտ փոխանակ Քաղզեացոց, տալիս է «Ելլադացոց և Յունաց»: Վերջին դեպքում էլ հունարեն բնագիրը չունի Ἴωνίας -ը:
22. Հունարեն բնական բնագիրն ունի $\alpha\iota\omega$ — վերին: Բայց մի շարք ձեռագրերում, այն է Parisinus gr. № 2506 և Parisinus gr. № 2425 $\alpha\iota\omega$ -ի փոխարեն ունեն $\alpha\iota\tau\omega$ — ստորին, ինչպես հայերեն թարգմանության մեջ: Հմմտ. ծանոթ. 5, 30:
23. Հունարեն բնագրում ϵ' — «Ե (5)»:
24. Հունարեն բնագրում $\lambda\eta'$ — «Լ (38)»:
25. Հմմտ. ծանոթ. 19:
26. Հայերենում կա բառերի հերթականության շփոթություն. «բարձրութիւն առ ի մասունս՝ Երևակի Ի (20)»: Մենք ուղղեցինք. «Բարձրութիւն Երևակի՝ առ ի մասունս Ի (20)»:
27. Հունարենը «տիրեալ է կոթանցն» բառերից հետո ունի $\kappa\alpha\iota \gamma\lambda\omega\tau\omega\upsilon$ (և յետոյքին), որ հայ գրիչը բաց է թողել:
28. Հունարեն բնագրում $\chi\rho\acute{o}\nu\omicron\iota\varsigma \lambda\eta \gamma'$ այսինքն «ամանակաց Լ (38) և Գ (3) մասանց»:
29. Հունարենը «եթերական»-ի փոխարեն ունի $\delta\pi\acute{o}\chi\epsilon\iota\omicron\varsigma$ — սուղական:
30. Հունարեն բնական բնագիրն ունի $\kappa\alpha\iota\lambda\omega\gamma\alpha$ — նուազութիւն, բայց մի շարք ձեռագրեր, օրինակ Parisinus gr. № 2506, ունի $\tau\alpha\pi\epsilon\acute{\iota}\nu\omega\gamma\alpha$ — նուաստութիւն, ինչպես հայ թարգմանության մեջ: Այս փաստը մի անգամ ևս հաստատում է, որ հայ թարգմանչի ձեռքում եղած հունարեն բնագիրը պատկանում էր Parisinus gr. № 2506 ձեռագրի խմբին:
31. Անկյունավոր փակագծերի մեջ անված նախադասությունը հայ գրիչը բաց է թողել: Դրա պատճառը մեր փակագծերից առաջ եղած «Լուսնթագի» բառն է: Բաց թողնված նախադասությունն էլ վերջանում է «Լուսնթագի» բառով:
32. Հունարեն բնագրում $\alpha\nu\epsilon\lambda\omega \text{ Ἀπρηλιώτη}$ «հոդմոյն արևելականի»:
33. Հունարեն բնագրում β'' — «Թ (2) երմասին»:
34. Տե՛ս ծանոթ. 19:
35. Անկյունավոր փակագծերի մեջ եղած բառերը հայ գրիչը բաց է թողել: Պատճառը ետյնն է, ինչ ցույց ենք տվել 31-րդ ծանոթագրության մեջ: Բաց թողնված նախադասությունը վերջանում է «առ ի մասունս» բառերով: «Առ ի մասունս» բառերով է վերջանում բաց թողնվածին անմիջապես նախորդող նախադասությունը:

36. Հայերեն թարգմանության մեջ կա բառերի հերթականության շփոթություն: Այնտեղ գրված է. «և տիրեալ է թափից ոտիցն և կոշեցելումն ծայրից մատանց, և Թ (9) երմասին: Եւ ելանէ յաներևութէն յերևոյթն ի ժամ Ա (1) և Գ (3) մասն»:
37. Հունարեն բնագրում $\overline{\chi\chi}$ — ԻԱ (21): Մատենադարանի 1267 և 1973 ձեռագրերում բացակայում են «և ամանակաց ԻԵ (25) և Բ (2) մասանց» բառերը: Գրանք գտնում ենք Ք. Պատկանյանի հրատարակության մեջ (էջ 71—72):
38. Բնագրում $\overline{\chi\alpha\lambda\epsilon\iota\tau\alpha}$ — «որ կոշի»:
39. Հունարեն բնագիրը վերնագիր չունի: Այն հանդիպում է Պողոս Աղեքսանդրացու խնդրատարկա աշխատության սկզբում ($\overline{\Delta\nu\alpha\chi\epsilon\varphi\alpha\lambda\alpha\iota\omega\sigma\iota\varsigma\ \tau\eta\varsigma\ \text{Παύλου}\ \text{Εἰσαγωγῆς}$): Հայ հրատարակիչները այս բաժինը վերնագրել են պարզապես «Վերագլխութիւն» որով հաջորդող նախադասութիւնը սխալ է ստացվել: Նրանց մոտ նախադասութիւնն այսպես է հանդես գալիս. «Երկուստան կենդանատեսակացն ըստ իւրաքանչիւր տարբերութեանց երկոտասան կենդանատեսակացն այսպէս ինչ ասաց», երբ իրականում մեր կողմից ընդգծված բառերը պատկանում են վերնագրին՝ «Վերագլխութիւն երկոտասան կենդանատեսակացն», որով և վերնագիրն է հասկանալի դառնում և հաջորդող նախադասութիւնը տրամաբանական դառնում:
40. Հայերեն թարգմանության մեջ «զարուիթիւն», որ աղճատում է: Հունարեն բնագրում հանդիպում է $\overline{\iota\sigma\alpha\rho\iota\delta\iota\mu\omega\nu}$, այն է զուգաթիւր:
41. Հայերեն բնագրում՝ «ասեն»: Ճիշտն է՝ «ասել»:
42. Բնագրում «հեռի տեսակով»: Հունարեն բնագիրն ունի $\overline{\alpha\pi\acute{o}\ \zeta\ \zeta\phi\delta\iota\omega\nu}$ — «ի է (7) կենդանատեսակաց»:
43. Ճիշտը պիտի լինի «Կիլիկեցոց և Կրետացոց», ինչպես ասված է բուն տեքստում (հմմտ. «Աղեղնաւոր» կենդանատեսակի մասին գրվածի հետ): Հայերենը վերագլխութեան մեջ պահպանել է միայն «Կիլիկեցոց»-ը, իսկ հունարենը միայն «Կրետացոց»-ը:
44. Հայերեն թարգմանութիւնը պակասավոր է: Բաց է թողնված ընդամենը երկու պարբերութիւն:

Պողոս Աղեքսանդրացու «Ներբաժականք-ում հանդիպող տերմինների հին հայերեն թարգմանությունը և նրանց համապատասխանող հունարեն անվանումները

Աղեղնաւոր — $\overline{\Gamma\omicron\zeta\acute{o}\tau\eta\varsigma}$	Գլուխ — $\overline{\chi\epsilon\varphi\alpha\lambda\acute{\eta}}$
Ամանակ, ժամանակ — $\overline{\chi\rho\acute{o}\nu\omicron\varsigma}$	Ետանդիւնի — $\overline{\tau\rho\acute{\iota}\gamma\omega\nu\omicron\nu}$
Ամանային — $\overline{\theta\epsilon\rho\iota\nu\acute{o}\varsigma}$	Երկուոր, երկուորեակ — $\overline{\Delta\iota\delta\omega\rho\iota}$
Այծեղջիւր — $\overline{\Lambda\iota\gamma\acute{o}\tau\epsilon\rho\omega\varsigma}$	Երկիր — $\overline{\gamma\eta}$
Աներևոյթ — $\overline{\alpha\varphi\alpha\nu\acute{\eta}\varsigma}$	Երկնամիջոցակէտ — $\overline{\mu\epsilon\sigma\sigma\upsilon\rho\alpha\nu\omicron\delta\upsilon\nu\ \chi\acute{\epsilon}\nu\tau\epsilon\ \rho\omicron\nu}$
Աշխարհ, աշխարհական, աշխարհային — $\overline{\chi\acute{o}\sigma\mu\omicron\varsigma, \ \kappa\omicron\sigma\mu\iota\kappa\acute{o}\varsigma, \ \tau\omicron\upsilon\ \chi\acute{o}\sigma\mu\omicron\upsilon}$	Երկուարրական — $\overline{\delta\iota\sigma\omega\mu\omicron\varsigma}$
Ասիւծ — $\overline{\Lambda\acute{\epsilon}\omega\nu}$	Երևակ — $\overline{\text{Κρόνος}}$
Արական — $\overline{\acute{\alpha}\rho\sigma\epsilon\nu\iota\kappa\acute{o}\varsigma}$	Չուգաթիւ — $\overline{\iota\sigma\acute{\alpha}\rho\iota\delta\mu\omicron\varsigma}$
Արեգակին — $\overline{\text{Ἥλιος}}$	Ժամ — $\overline{\acute{\omega}\rho\alpha}$
Արևելական (հողմ) — $\overline{\text{Ἀπτελιώτης}}$	Ժամադէտ — $\overline{\acute{\omega}\rho\omicron\sigma\chi\acute{o}\pi\omicron\varsigma}$
Աւղ — $\overline{\acute{\alpha}\tau\eta\rho}$	Իգական — $\overline{\theta\eta\lambda\upsilon\kappa\acute{o}\nu}$
Բարձրութիւն — $\overline{\text{ὑψωμα}}$	Իրադրժութիւն — $\overline{\pi\rho\alpha\gamma\mu\alpha\tau\epsilon\iota\alpha}$
Բացբարձութիւն — $\overline{\theta\upsilon\chi\acute{\alpha}\iota\rho\epsilon\tau\omicron\varsigma}$	Լիբեացոց (հողմ) — $\overline{\acute{\alpha}\nu\epsilon\mu\omicron\varsigma}$
Բոլորատեսութիւն, բոլորութիւն — $\overline{\chi\acute{o}\chi\lambda\omicron\varsigma}$	Լուսարեւ — $\overline{\text{Ἄφροδίτη}}$
Գանձակ — $\overline{\chi\acute{o}\sigma\tau\iota\varsigma}$	Լուսին — $\overline{\Sigma\epsilon\lambda\acute{\eta}\nu\eta}$
Գարնանային — $\overline{\acute{\epsilon}\alpha\rho\iota\nu\acute{o}\varsigma}$	Լուսնթաղ — $\overline{\text{Ζεὺς (սկս. Διός)}}$
Գիշեր — $\overline{\gamma\acute{o}\xi}$	Սեղգեաին — $\overline{\text{Καρκίνος}}$

Յոյ—Κριός	Յեղանակ—τροπή
Կենդանատեսակ—ζώδιον	Յեղանական—τροπικός
Կէտ—κέντρον	Նահանգ—λίμα
Կշիռ—Ζυγός	Ներքսածականք, ներքսածաթիւնք— είσαγωγήα
Կոր—Σχορπίος	Նուադաթիւն—κολώνα
Կուսանակ—Παρθένος	Նուսսաթիւն—ταπεινώμα
Հասարակարեակ—ισχυρισμός	Պարանակ—δεξαλός
Հաստատուն—στερεός	Ձար—δῶρο
Հատած—τμήμα	Ձրահեղ—Υδροχόος
Հոդմ—άνεμος	Սոդական—δουκός
Հոդմ Հարակեղ—άνεμος Νότος	Տանտէր—Οίκοδεσπότης
Հոդմ Հիւրիսեղ—άνεμος Βορρᾶς	Տիւ—ήμέρα
Հրատ—'Αρης	Տուն—οἶκος
Հար—πῦρ	Տրամադրաթիւն—διάθεμα
Չիւնք—'Ιχθύες	Յալք—βουβών
Մանրերկրորդակք—ισπτά	Յալ—Ταῦρος
Ման—μοῖρα	Վերարեդաթիւն—ἀναφορά
Մարդակերպ—άνθρωποειδής	Փալածա—'Ερμῆς
Յարձակիչ—ἀφεται	

P. M. БАРТИКЯН

ДРЕВНЕАРМЯНСКИЙ ПЕРЕВОД АСТРОНОМИЧЕСКИХ ТРУДОВ АРАТА ИЗ СОЛ И ПАВЛА АЛЕКСАНДРИЙСКОГО

(Резюме)

В конце XIX в. было известно около семидесяти имен греческих авторов, сочинения которых в средние века были переведены на армянский язык. Подавляющее большинство этих авторов относится к раннему средневековью. Древнегреческая (античная) литература занимает скромное место. Последние изыскания показывают, что в армянских рукописях можно обнаружить совершенно новые, неизвестные ранее (или же известные под другим авторством) переводы сочинений древнегреческих авторов. Из многочисленных сочинений Арата из Сол до нас дошел только труд под названием „Φαινόμενα“, вторая часть которого в раннем средневековье была переведена на армянский.

Большой интерес представляет фрагмент космографического сочинения, встречающийся в других армянских рукописях и носящий заглавие: „О единой сфере, из Арата“. Данный фрагмент, по всей вероятности, является частью утерянного труда Арата из Сол „Καθών“, где говорилось о небесной сфере.

В средневековой Армении имели популярность и чисто астрологические представления „халдеев“, известные по трудам Павла Алек-

сандрийского. Написанный им в 378 г. труд „Εἰσαγωγικά“ в раннем средневековье был переведен и армянами, по всей вероятности до VII в., приверженцем грекофильской школы. „Εἰσαγωγικά“ состоят из „Оглавления“, „Введения“ и 37 глав. До нас дошел перевод „Введения“ и почти полностью главы, посвященной зодиаку.

Армянские переводы трудов Арата и Павла Александрийского свидетельствуют о том, что в средневековой Армении существовали обе—научная и астрологическая—противоборствующие школы.

H. M. BARTIKIAN

LA TRADUCTION ARMÉNIENNE ANCIENNE DES OUVRAGES

ASTROLOGIQUES D'ARATUS DE SOLI ET DE PAUL D'ALEXANDRIE

(Résumé)

A la fin du XIXe siècle on connaissait environ soixante-dix noms d'auteurs grecs dont les oeuvres avaient été traduites en arménien au Moyen Age. La plus grande partie de ces auteurs remonte au haut Moyen Age. La littérature grecque antique occupe une place modeste. Les recherches récentes montrent que l'on peut encore découvrir dans les manuscrits arméniens de nouvelles traductions d'auteurs grecs inconnues jusqu'à présent (ou connues sous un autre nom). Des nombreuses oeuvres d'Aratus de Soli nous possédons seulement l'ouvrage intitulé „Φαινόμενα“, dont la seconde partie a été traduite en arménien au haut Moyen Age.

Le fragment d'une oeuvre cosmographique contenu dans deux manuscrits arméniens et intitulé: „Sur la sphère unique, extrait d'Aratus“ présente un grand intérêt. Ce fragment est probablement une partie de l'oeuvre disparue d'Aratus de Soli „Καθών“, où il parlait de la sphère céleste.

En Arménie médiévale les notions proprement astrologiques des „chaldéens“, connues d'après les oeuvres de Paul d'Alexandrie étaient également populaires. L'ouvrage écrit en 378 et intitulé „Εἰσαγωγικά“ fut traduit par les Arméniens au haut Moyen Age, selon toute probabilité avant le VIIe siècle, par un adhérent de l'école grecophile. „Εἰσαγωγικά“ se composent d'une Table de Matières, d'une Introduction et de 37 chapitres. La traduction de l'Introduction et de presque tout le chapitre consacré au Zodiaque est arrivée jusqu'à nous.

Les traductions arméniennes des oeuvres d'Aratus de Soli et de Paul d'Alexandrie témoignent du fait qu'en Arménie médiévale existaient également deux écoles—scientifique et astrologique—complètement opposées.